

**УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ШТИП
ФАКУЛТЕТ ЗА ТУРИЗАМ И БИЗНИС ЛОГИСТИКА**

доц. д-р НИКОЛА В. ДИМИТРОВ

КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

**- авторизирани предавања за интерна употреба -
СКРИПТА**

Штип, 2010 година

ПРЕДГОВОР

Авторизираните предавања „Културно наследство“ се наменети за интерна употреба на студентите на Факултетот за туризам и бизнис логистика, а концепирани согласно наставниот план - студиската програма и наставната програма на предметот.

Содржински се опфатени шест посебни наставни теми, кои културното наследство го обработуваат во глобални и национални рамки. Станува збор за следните теми: Вовед во културното наследство; Туристичко историско – географски преглед на уметноста и културата во светот и Македонија (распределена по временски период од најстарите времиња до денес); Регионален преглед на културното наследство во Македонија; Етнографско наследство; Културен туризам, валоризација и менаџмент; Културен туризам и валоризација на културното наследство во Македонија.

Авторизираните предавања се концепирани да понудат само текст. Дополнителните елементи, како фотографии, карти, табели, шеми, графикони и други прилози ќе бидат составен дел во Книгата која е во подготовка.

Авторот

СОДРЖИНА

ПРЕДГОВОР

I. ВОВЕД ВО КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

1. Поим, предмет, цели и задачи
2. Класификација на објекти на културно наследство
3. УНЕСКО - светска организација за заштита на културното наследство
4. Национална организација за заштита на спомениците

II. ТУРИСТИЧКО ИСТОРИСКО – ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД НА УМЕТНОСТА И КУЛТУРАТА ВО СВЕТОТ И МАКЕДОНИЈА

1. Карактеристики на поедини периоди од првобитната заедница
 - 1.1. Палеолит и неолит
 - 1.2. Метално доба
2. Карактеристики на уметноста и културата во античкиот период
 - 2.1. Грција
 - 2.2. Македонија
 - 2.3. Рим
 - 2.4. Доцна антика (ранохристијански период)
3. Карактеристики на уметноста и културата во средниот век
 - 3.1. Византија
 - 3.2. Исламска архитектура и уметност
 - 3.3. Среден век во Европските земји
 - 3.4. Средниот век во земјите на другите континенти
4. Карактеристики на уметноста и културата во новиот век
 - 4.1. Нов век во Европските земји
 - 4.2. Нов век во земјите на другите континенти
5. Карактеристики на уметноста и културата од XX век

III. РЕГИОНАЛЕН ПРЕГЛЕД НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО МАКЕДОНИЈА

1. Охридско преспански регион
2. Скопски регион
3. Пелагониски регион
4. Струмички и злетовски регион
5. Регионот на Повардарјето
6. Кумановски регион

7. Полошки, дебарски и кичевски регион

IV. ЕТНОГРАФСКО НАСЛЕДСТВО

- 1. Поим и предмет на етнографијата**
- 2. Материјална култура**
- 3. Општествена и духовна култура**

V. КУЛТУРЕН ТУРИЗАМ, ВАЛОРИЗАЦИЈА И МЕНАЏМЕНТ

- 1. Културни вредности**
- 2. Дефинирање на наследството**
- 3. Конвенцијата на УНЕСКО за светското културно наследство**
- 4. Типологија на културните вредности**
- 5. Фактори, параметри, принципи и критериуми на културниот туризам**
- 6. Поделба и видови на туристи во културниот туризам**
- 7. Формирање и презентација на туристичкиот производ**
- 8. Валоризација на културното наследство во просторните планови**
- 9. Менаџмент на културното наследство**

VI. КУЛТУРЕН ТУРИЗАМ И ВАЛОРИЗАЦИЈА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО МАКЕДОНИЈА

- 1. Видови и поделба на културните вредности и туризам**
- 2. Туристичка валоризација на културното наследство**

Тема I

ВОВЕД ВО КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

1. Поим, предмет, цели и задачи

Поим и предмет на изучивање

Културно наследство (“национално наследство“ или само „наследство“), претставува наследство¹ на физички-материјални артефакти (предмети направени од човечка рака) и нематеријални атрибути на некоја група или општество кои претставуваат оставштина од претходните генерации, и поради тоа се чуваат во денешницата за да бидат зачувани во наследство за добробит на идните генерации.

Културното наследство го претставуваат разни добра кои се наследени од претходните генерации или кои настануваат во сегашноста, а притоа имаат специфична вредност за луѓето и поради тоа треба да бидат сочувани за идните генерации.

Културно наследство се материјални и нематеријални добра коишто, како израз или сведоштво на човековото творештво во минатото и сегашноста или како заеднички дела на човекот и природата, поради своите археолошки, етнолошки, историски, уметнички, архитектонски, урбанистички, амбиентални, технички, социолошки и други научни или културни вредности, својства, содржини или функции, имаат културно и историско значење.

Културното наследство влијае на идентитетот на одредена нација, на одредена населба, регион или држава. Она културно наследство кое има посебна вредност за целокупното човештво подлежи на режимот на строга заштита, односно станува објект на Светско наследство.

Меѓутоа, често се случува некоја следна генерација да го отфрли она што претходната генерација го сметала за културно наследство, за да повторното оживување на наследството следи дури по смена на една или повеќе генерации.

Физичкото, опипливото или „материјалното наследство“ вклучува градежни и историски локалитети, споменици, артефакти и друго, кои имаат вредност да се зачувуваат за иднината. Тука спаѓаат разни предмети значајни за археологија, архитектура, наука или технологија, за специфичната култура, уметност и сл.

¹ **Родово наследство**, оставина, имот кој по смртта на едно лице преоѓа на други лица. **Национално наследство**, оставина која по „смртта“ на претходна генерација на една нација преоѓа во наследство или оставштина на новата генерација на таа нација. **Културно-историско наследство**, целокупната културна и историска оставина на претходна генерација која преоѓа во наследство или оставина за негување, чување и збогатување на новата генерација.

„Природното наследство“ истотака сочинува важен дел од културата која опфаќа рурална и природна средина со флора и фауна односно биоразновидност. Ваквата локација каде е заштитено наследство е важна компонента за туристичката индустрија која привлекува многу домашни и странски посетители-туристи.

Помалите предмети, како што се уметничките дела и останатите културни ремек дела (литература, музика, и сл.) ги собираат музеите и уметничките галерии.

Исто така, во поширока смисла на културното наследство, од нематеријалната сфера влегуваат и општествените вредности како што се: традицијата, обичаите, фолклорот, писмото, јазикот, естетското и духовното верување итн. Секако, нематеријалното културно наследство многу е потешко да се зачува отколку физичките предмети.

Во изучувањето на „предметот“ културно наследство посебни, но и интегрирано партиципираат повеќе науки, како што се: историја, археологија, историја на уметност, уметност, архитектура, музика, литература, антропологија, етнологија, етнографија, етногеографија, социологија, етика, естетика итн.

Цели и задачи

Културното наследство кое низ историјата останало зачувано станува само посебе единствено и ненадоместливо. Поради тоа, одговорноста за зачувување е должност на актуелната, но и на идните генерации. Според тоа, **главна цел** на културното наследство е негово проучување и запознавање на поширока популација, како и заштита од уништување, односно негово исчезнување.

Сето тоа, се постигнува преку реализација во континуитет на **задачата** за константна имплементација на соодветни методи и стратегии за валоризација, реставрација, ревитализација, конзервација, заштита и пазарно менаџирање во правец на одржлив развој на културното наследство.

Посебна важност во заштита на светското културно наследство има Конвенцијата за заштита на светската културна и природна баштина-наследство која од страна на УНЕСКО во 1972 година била прифатена Општа конференција. Според, UNESCO бројната состојба на значајни објекти кои го сочинуваат светското културно наследство во април 2009 година била следна: вкупно 890 објект на светското културно наследство, од кои 689 културни, 176 природни, 25 мешовити локалитети распоредени во 148 држави.

Во Република Македонија како културно наследство се водат 10,974 објекти регистрирани како недвижно културно наследство (4,361 археолошки места²; 1,726 цркви и манастири со преку 150,000 квадратни метри на сидно фреско сликање; потоа следат џамии; заштитени куќи; споменици; итн.) и 500,000 музејски реликти.

Предметите се важни за проучување на човековата историја бидејќи даваат конкретна основа за идеја и можат да послужат на

² Според некои археолози бројот на археолошки места во Р.Македонија изнесува над 6000-подвлекол авторот.

нивната процена. Чувањето на предметите демонстрира признание за потребата за минато и работите кои со себе ја носат својата приказна, која лесно може преку реконструкција да го претстави животот на луѓето во минатото. Разните предмети можеме да ги идентификуваме како предмети кои ни дават различни видови информации: историски, уметнички, градителски, фолклорни, естетски, верски и сл.

2. Класификација на објекти на културно наследство

Културното наследство го сочинуваат разни добра кои се наследени од претходните генерации.

Основна поделба на културното наследство е направена според:

- неговите својства,
- неговото значење, и
- степенот на неговата загрозеност.

Културното наследство според неговите својства, може да биде:

- недвижно,
- движно, и
- духовно.

Културното наследство според неговото значење, може да биде:

- од особено културно и историско значење, и
- од друго културно и историско значење (значајно културно наследство).

Културното наследство според степенот на неговата загрозеност, може да биде:

- незагрозено културно наследство, и
- загрозено или културно наследство во опасност.

Според **начинот на настанување на културното наследство** се дели на:

- материјално (физичко или опипливо) културно наследство, и
- нематеријално (уметност, литература...) културно наследство.

Во материјалното-физичкото културно наследство (предмети направени од човечка рака) спаѓаат разни предмети кои имаат значајна вредност за историјата, археологијата, архитектурата, техниката, културата, уметноста и сл., односно станува збор за:

- градежни објекти (куќи, сакрални и световни објекти)
- историски споменици (бисти, рељефи, барелефи и сл.)
- други споменици (спомен чешми, плочи и сл.)
- материјални уметнички дела (артефакти, цртежи, фрески, икони, резби итн.)

Во нематеријалната културно наследство спаѓаат разни уметнички дела, значајни за литературата, музиката, религијата, фолкорот и сл., односно станува збор за:

- нематеријални уметнички дела (музика, ора)
- усните преданија (приказни, легенди)
- духовно верување (религија, обреди, празници)
- начин на живот (традиција, обичаи)

а. Видови на културно наследство

Според, новиот Закон за заштита на културното наследство на Р.Македонија, од 2005 година, културно наследство според неговите својства, се дели на: недвижно, движно и духовно.

Во делот на **недвижно културно наследство** спаѓаат: спомениците, споменичките целини и културните предели.

За **споменици** се сметаат поединечни градби, односно дела на архитектурата и на градежништвото или нивни делови и остатоци, вклучувајќи ги елементите и структурите од археолошки карактер, скулпторски, сликарски или дела на применетата уметност и на техничката култура трајно поврзани за одредена средина, натписи, пештерни живеалишта, надгробни споменици, меморијални објекти и обележја поврзани со значајни настани и истакнати личности, други поединечни недвижни добра од културно и историско значење, заедно со инсталациите, украсните елементи и другите движни предмети што се трајно споени за самата градба или трајно служат за нејзино искористување. Исто така, за споменици се сметаат и зградите чија главна и ефективна намена е чување или изложување на движно културно наследство, како и посебните скривници определени за сместување на движното културно наследство во случај на вооружен судир.

Споменички целини се урбани, рурални и други населби или нивни делови и остатоци, вклучувајќи ја опремата на населбите, земјоделски, индустриски и други стопански комплекси и изолирани или поврзани групи градби коишто со своето единство или вклопеност во пејзажот сочинуваат топографски определена целина. За споменички целини се сметаат и центрите во кои се наоѓаат значен број на споменици и движно културно наследство, определени како објект на заштита во случај на вооружен судир.

Културни предели се посебни делови од пејзажот коишто се истакнуваат како области на специфична интеракција на човекот и природата, односно како делумно изградени и уредени подрачја, култни места, места поврзани со битки или други значајни настани, градишта, некрополи и други археолошки наоѓалишта или места што сведочат за постоењето на човекот во просторот и времето, неговите активности, начин на живеење, обичаи, верувања или посебни традиции.

Во делот на **движно културно наследство** спаѓаат: археолошките предмети, етнолошките предмети, историските предмети, уметничките

предмети, техничките предмети, архивската граѓа, библиотечни добра, кинотечни добра и фонотечни добра.

Археолошки предмети се сите движни наоди од кој било вид и материјал, ископани од земја или извадени од вода, кои потекнуваат од периоди што се предметни за археологијата или нејзините помошни науки. Археолошки предмети се сметат и наодите коишто се откриени како самостојни творби или како остатоци од карактеристични делови на некогашни градби, чие трајно подведување под режим на движно културно наследство е научно основано, освен кога постојат причини за нивна рекомпозиција или кога нивното зачувување на самото место (ин ситу) е приоритетен јавен интерес (саркофази, храмови, мозаици, антички театри, епиграфски споменици, столбови, скулптури и друго). За археолошки предмети се сметаат и деловите, односно елементите добиени со трајно раздвојување (раслојување, вадење, симнување) од откриената градба, кога тоа е направено како мерка на заштита (подни и ѕидни мозаици, фрески, сакрална и профана архитектонска пластика и друго).

Етнолошки предмети се движни добра што сведочат за начинот на живеењето, активностите, обичаите, обредите, верувањата, идеите и креациите што се неопходни за да се разберат етничките карактеристики и промените во материјалната и духовната култура на одреден простор. Етнолошки предмети се сметаат и деловите, односно елементите добиени со раздвојување од објектите што имаат етнолошко значење (саркофази, мусандри, розети, таваници и друго).

Историски предмети се движни добра поврзани со значајни историски настани или со активности на културни, национално-ослободителни, револуционерни и други политички движења и организации, просветни, културни, научни, верски, спортски и други институции и здруженија, државни органи или со животот и работата на истакнати личности, вклучувајќи ги старините што не припаѓаат на другите видови движно културно наследство, како и задолжителниот примерок на државни пари (монети или банкноти).

Уметнички предмети се движните уметнички дела од областа на ликовните уметности и тоа: слики и цртежи направени со рака на која било основа и од каков било материјал, освен индустриски дизајн и индустриски производи украсени со рака, оригинални скулпторски дела, уметнички композиции и монтажи во кој било материјал, оригинални гравури, бакрорези, литографии и други отпечатоци, оригинални постери и фотографии како начин на оригинално творење и делата на применетата уметност изработени во кој било материјал. За уметнички предмети се сметаат и скулпторските, сликарските и делата на применетата уметност коишто се трајно одделени од недвижните добра, кога тоа е направено во јавен интерес.

Технички предмети се производите на техничката култура, поврзани со значајни етапи од техничкиот прогрес (машини, алати, инструменти, опрема, превозни средства и друго).

Архивска граѓа е целокупниот одбран, изворен и репродуциран документарен материјал од трајна вредност и од значење за државата, науката, културата и за други потреби. За архивска граѓа се сметаат и регистрите, инвентарните и другите јавни книги за културното

наследство, како и документацијата за културното наследство и неговата заштита.

Библиотечни добра се старите ракописи (средновековни и словенски или ракописи на други јазици), инкунабулите и постинкунабулите печатени до 1530 година, првите изданија на книги на преродбеници и печатари или печатници, старите карти и атласи, посебни библиотечни целини што потекнуваат од просветни, културни, научни, верски и други институции, ретки книги и друг редок библиотечен материјал утврден со закон, како и семејни и лични библиотеки од научно или културно значење. За библиотечни добра се и задолжителните примероци на публикации што се доставуваат до надлежната библиотечна установа, вклучувајќи го нотниот, картографскиот, филателистичкиот и друг материјал со статус на публикација, како и задолжителниот примерок на одбранети магистерски и докторски трудови.

Кинотечни добра се изворен материјал на кинематографско дело, односно негатив на слика и тон-негатив на филм, како и тонска копија на игран, цртан, документарен, научно-популарен и друг филм од националната или странска кинематографска продукција, оригинал и копија на видеолента и други носачи на подвижни слики, со или без тон, без оглед на техниката на снимање, заедно со филмската документација (сценарио, книга на снимање, костимографски и сценографски материјали, филмски плакат и друго), како и задолжителниот примерок што се доставува до надлежната кинотечна установа.

Фонотечни добра се изворен материјал на снимени звуци односно оригинални орални, музички или друг вид звучни записи или нивни копии, без оглед на формата, техниката на звучно запишување и видот на медиумот, вклучувајќи го и задолжителниот примерок на фонограм што се доставува до надлежната установа согласно со закон.

Во делот на **духовно културно наследство** спаѓаат: фолклорни добра, јазикот и топонимите.

Фолклорни добра се обичаи, обреди, преданија, умотворби, носии, везови, народни песни, приказни, легенди, пословици, гатанки, танци, игри, стари и ретки занаети, традиционални вештини и други изрази од нематеријалното народно творештво.

Јазик е литературен односно стандарден јазик и негово писмо, како и локални говори на ист јазик (дијалекти), т.н. тајни јазици итн.

Топоними се имиња на езера, реки, извори и други водни објекти (хидроними), градови, села и други населби (оиконими), природни или административни подрачја (хороними), патишта (дромоними), земјоделски просторни објекти (агроними), имиња на флора и фауна (фитоними и зооними), имиња на планини, превои и на други релјефни и геоморфолошки објекти (геоними) како и имиња на природата поврзани со шуми (дендроними) и други изворни, локални и официјални називи што се предметни за топонимијата на одредена територија или држава.

6. Категории на културно наследство

Посебна категорија на културното наследство, кое е добро од јавен интерес за секоја држава, според важноста може да биде според неговото **особено значење**, кое пак може да има исклучително и големо значење.

Културното наследство од **исклучително значење** е секое добро коешто има највисоко национално значење и универзални вредности за човештвото и неговата историја, култура, уметност, наука и технички прогрес. Ваквото културно наследство се вбројува во групата на светско наследство и уживат посебна светска заштита.

Културното наследство од **големо значење** е секое добро коешто има големо значење за националната историја, култура, уметност, наука или технички развој на одредена нација. Според тоа, ваквото културно наследство се вбројува во групата на национално наследство и ужива посебна заштита од национален интерес.

Постои и категорија на културно наследство кое како трајна вредност претставува **значајно културно наследство** со посебно културно или историско значење и кое според своето значење се вбројуваат во групата на регионално наследство и локално наследство. Овие категории на културно наследство, како и претходните, се добра од јавен интерес, не за светот или државата, туку, за потребите на регионот, општината или локалната средина, и уживаат посебна регионална или локална заштита.

3. УНЕСКО (UNESCO) – Светска организација за заштита на културното наследство

УНЕСКО (*UNESCO - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*) се наоѓа во состав на ООН која е специјализирана Организација на Обединетите народи за образование, наука и култура, формирана 16. ноември 1945 година. Првата основачка Конференција се одржала во Лондон од 01. до 16.11.1945 година, на која учествувале 27 држави. Првите 20 држави кои на 4 Ноември 1946 година ја ратификуваа конвенцијата, беа: Австралија, Бразил, Египет, Франција, Грција, Индија, Либан, Мексико, Нов Зеланд, Норвешка, Саудиска Арабија, Турција, Обединетото Кралство (Велика Британија) и Соединетите Американски Држави – САД. Првата сесија на Генералната Конференција на УНЕСКО се одржа во Париз од 19 ноември до 10 декември 1946 година, на која присуствуваа претставници од 30 влади со право на глас.

Во октомври 2009 година, УНЕСКО броеше 193 држави членки и 7 асоцијативни или придружни членки. Седиштето на Националната Комисија на УНЕСКО е во Париз. Организацијата низ светот е распространета во повеќе од 50 посебни регионални уреди, институции и центри, лоцирани на разни места на држави во светот. Како на пример во Женева, Хамбург, Москва, Бон, Буенос Аирес, Каракас, Адис Абеба, Букурешт, Бразилија, Делфт, Трст, Монтреал итн.

Досегашни генерални директори на УНЕСКО биле:

1. Џулијан Хексли, Велика Британија, 1946-1948

2. Хаиме Торес Бодет, Мексико, 1948-1952
3. Џон В. Тејлор, САД, 1952-1953
4. Лутер Еванс, САД, 1953-1958
5. Рене Мајо, Франција, 1962-1974
6. Амаду- Матах М'Бој, Сенегал, 1974-1984
7. Федерико Мајор, Шпанија, 1984-1999
8. Коитиро Мацура, Јапонија, 1999-2009
9. Ирина Бокова, Бугарија, 2009-

Посебна важност во заштита на светското културно наследство има Конвенцијата за заштита на светската културна и природна баштина-наследство која од страна на УНЕСКО во 1972 година била прифатена како Општа конференција³.

Основна цел на УНЕСКО е да придонесе во мирот и стабилноста промовирајќи соработката меѓу нациите преку образованието, науката и културата, како метод за подобрување на универзалното почитување на правдата, законите, човековите права и основната слобод. УНЕСКО делува и своите акции ги спроведува преку пет главни програми:

1. Образование
2. Природни и општествени науки
3. Социологија
4. Култура
5. Комуникации со информатика

Исто така, УНЕСКО спонзорира проекти за писменост, развој на техниката и педагогијата, интернационални науки, проекти поврзани со регионалната културна историја, проекти со кои се промовира културната разновидност и програми кои ги поддржуваат интернационалните договори за заштита на светското културно и природно наследство.

Според, UNESCO, односно Комитетот за светското наследство во октомври 2009 година бројната состојба на значајни објекти кои го сочинуваат светското наследство била следна: вкупно 890 објект на светското наследство, од кои 689 културни, 176 природни, 25 мешовити локалитети распоредени во 147 држави. Листата на светското наследство до април 2009 година ја ратификуваат 186 држави. Во листата на загрошено светско наследство се 32 објекти, од кои 16 објекти се од културното наследство, и 16 од природното наследство.

Од страна на УНЕСКО и Меѓународниот комитет за споменици и локалитети – ИКОМОС, за Светски ден за заштита на културното наследство е прогласен 18-ти април.

Целта на овој програм е да ги регистрира, именува и чува местата кои имаат исклучителен интерес на основа на поставени критериуми. Местата кои се на листата на Светското наследство под одредени услови можат да користат средства од Фондот на светското наследство. Вкупното светско наследство УНЕСКО го има поделено во пет поголеми региони, и тоа: Африка (со вкупно 78 објекти на светско наследство),

³ Во 1979 година како први заштитени објекти биле 12, (од кои 5 културни), во 1979 година биле заштитени уште 45 објекти итн.

Арабски држави (65), Азија и Тихиот океан (186), Европа и Северна Америка, и Латинска Америка и Карибскиот басен. (Види: Табела 1)

Број и видови светско наследство според региони⁴

Региони	Културни	Природни	Мешани	Вкупно	%	Држави потпишани како сопственици
Африка	42	33	3	78	9	29
Арабски држави	60	4	1	65	7	16
Азија и Тихи океан	129	48	9	186*	21	28
Европа и Северна Америка	375	56	9	440*	49	49
Латинска Америка и Карибскиот басен	83	35	3	121	14	25
Вкупно	689	176	25	891*	100	147

* Природниот објект „Увс Нуур Басенот“ влегува во групата на природно светско наследство (станува збор за затворен систем или басен на солени езера) и според сопственоста е меѓународен регион на Европа и Азија со Тихи океан. Држави сопственици-потписници на овој природен објект се Монголија и Руската Федерација.

Гледано според државни светско наследство е распоредено како што следува: Италија 44, Шпанија 41, Кина 38, Франција 33, Германија 33, Мексико 29, Велика Британија 28, Индија 27, Русија 23, САД 20, Австралија 17, Бразил 17, Грција 17, Канада 15, Јапонија 14, Шведска 14, Полска 13, Португалија 13, Чешка 12, Перу 11, Белгија 10, Иран 10, Швајцарија 10, Бугарија 9, Република Кореја 9, Турција 9, Куба 8, Етиопија 8, Мароко 8, Јужна Африка 8, Аргентина 8, Унгарија 8, Австрија 8, Индонезија 7, Танзанија 7, Хрватска 7, Египет 7, Романија 7, Шри Ланка 7, Норвешка 7, Холандија 7, Алжир 7, Колумбија 6, Боливија 6, Словачка 6, Израел 6, Пакистан 6, Финска 6, ДР Конго 5, Филипини 5, Тајланд 5, Виетнам 5, Чиле 5, Либан 5, Зимбабве 5, Либија 5, Сирија 5, Панама 5, Еквадор 4, Непал 4, Сенегал 4, Данска 4, Србија 4, Узбекистан 4, Мали 4, Белорусија 4, Украина 4, Кенија 3, Мадагаскар 3, Малезија 3, Уганда 3, Бангладеш 3, Венецуела 3, Ерменија 3, Кипар 3, Грузија 3, Ирак 3, Јордан 3, Малта 3, Туркменистан 3, Јемен 3, Нов Зеланд 3, Гватемала 3, Коста Рика 3, Брегот на слонова коска 3, Литванија 3, Нигер 2, Сејшели 2, Хондурас 2, Исланд 2, Малави 2, Мавританија 2, Црна Гора 2, Авганистан 2, Албанија 2, Света Столица (Ватикан) 2, Азербејџан 2, Монголија 2, Босна и Херцеговина 2, Камбоџа 2, Гана 2, Република Ирска 2, Казахстан 2, Лаос 2, Латвија (Летонија) 2, Маурициус 2, Нигерија 2, Гамбија 2, Белизе 1, Камерун 1, Централно Афричка Република 1, Доминика 1, Гвинеја 1, Сент Луција 1, Словенија 1, Соломонските острови 1, Финска 1, Замбија 1, Андора 1, Бахреин 1, Естонија 1, Молдавија 1, Бенин 1, Боцвана 1, ДНР Кореја 1, Хаити 1, Доминиканска Република 1, Ел Салвадор 1, Естонија 1, Сенегал 1, Того 1, Луксембург 1, Мозамбик 1, Намибија 1, Никарагва 1, Папуа Нова Гвинеа 1, Парагвај 1,

⁴ Поделбата по региони и видови на светско културно наследство е според УНЕСКО

Свети Кидс и Невис 1, Сан Марино 1, Саудиска Арабија 1, Судан 1, Уругвај 1, Нануату 1, Суринам 1, Габон 1 и Македонија 1.

4. Национална организација за заштита на спомениците

Република Македонија на 28 Јуни 1993 година стана член на УНЕСКО. Додека пак, регионот на Охрид во 1979 година е ставен под заштита на УНЕСКО, и тоа поради неговите културни, историски и природни реткости.

Во рамките на Министерството за култура на Република Македонија во сверата за заштита на културното наследство работи посебен Сектор. Во Сектор за заштита на културното наследство се следните одделенија: Одделение за библиотечна дејност, за музејска дејност и одделение за недвижно културно наследство.

Посебен орган под ингеренции на Министерството за култура која работи на заштитата на културното наследство е Управата за заштита на културното наследство. Управата ја има следната организациона структура: на чело е директор, потоа 13 одделенија распоредени во три сектори (Сектор за идентификација, заштита и користење на културното наследство, со 6 посебни одделенија, Сектор за превенција и инспекторски надзор, со 4 посебни одделенија и Сектор за документација, меѓународна соработка и општи работи, со 3 посебни одделенија).

Во Република Македонија постојат 10,974 (11.200⁵) објекти регистрирани како недвижно културно наследство 4,361 (4485⁶) археолошки места; 1,726 цркви и манастири со преку 150,000 квадратни метри фреско-живопис; 1213 објекти од старата градска и селска архитектура, 47 кули, тврдини и мостови, 1026 споменици и спомен обележја, 126 објекти од исламската архитектура, 24 чаршии и други историски, урбанистичко-архитектонск целини, 32 стопански објекти и повеќе други видови на објекти и 5328 недвижности, како и над 500,000 музејски реликти.

По приемот на РМ во УНЕСКО во 1993 година, со Одлука на Владата на Република Македонија на 15 март 1994 год. е основана Националната комисија која како стручно и административна тело делува во рамките на Министерството за култура. Тоа значи дека ова Одделение обавува задачи и функција на национален координатор за соработката на РМ со УНЕСКО во сите области (наука, образование, култура, животна средина, информации, комуникации, човекови права, млади и спорт).

Во списокот на Национални установи во Република Македонија се регистрирани вкупно 57 објекти⁷, од кои 16 Центри за култура, 5 Заводи за заштита на спомениците на културата и музеј (Битола, Прилеп, Охрид,

⁵ Според Просторниот план на Република Македонија, Скопје, 2004 година, стр. 92

⁶ Според друг извор превземен од списание по археологија.

⁷ Превземено на 30 јануари 2010 г. <http://www.kultura.gov.mk>

Штип и Струмица), 2 Универзитетски библиотеки, 3 Национални установи-Библиотеки, 1 Филмски фонд на РМ, 1 Кинотека на РМ, 1 Филмски центар „Вардар филм“, 1 „Македонска филхармонија“, 1 „Македонска опера и балет“, 1 Ансамбл за народни игри и песни „Танец“, 7 Национални театри, 9 музеи-национални установи, 1 Национална установа „Стоби“, 1 „Спомен куќа на Мајка Тереза“, 1 Национален Конзерваторски центар, 2 Конзерваторски центри (Скопје и Гостивар), 1 Фестивал „Охридско лето“, 1 Манифестација „Струшки вечери на поезијата“ и 2 национални уметнички галерии (Скопје и Тетово).

Според новиот Закон за заштита на културното наследство донесен во 2004 година, Установи за заштита на недвижното културно наследство во РМ се: Националниот конзерваторски центар, Конзерваторски центар, Установи за управување со заштитени подрачја. Во Установи за заштита на движно културно наследство се: Музејски установи, Матична музејска установа, Библиотечни установи, Матична библиотечна установаи, Кинотечна установа. Други надлежни овластени субјекти за заштита на културното наследство како Управна организација е Државниот архив. Во делот на Други установи и други правни лица се вбројуваат: Ателјеа, лаборатории и работилници; Овластени субјекти за заштита на фонотечните добра и на духовното културно наследство, и здруженија на граѓани на кои им е доверено вршење на јавни овластувања од областа на заштита на културното наследство.

Во Република Македонија работи и посебна организација Македонски национален комитет за споменици и места МНК ИКОМОС, е формиран на 23 Февруари 1994 година, како огранок на Меѓународниот ИКОМОС со седиште во Париз. Оваа организација се занимава исклучиво со заштита, истражување и промоција на културното наследство во светски рамки. Значително внимание му посветува на конзервација и заштита на културното наследство преку одржување на форуми, трибини и расправи.

Тема II

ТУРИСТИЧКО ИСТОРИСКО – ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД НА НА УМЕТНОСТА И КУЛТУРАТА ВО СВЕТОТ И МАКЕДОНИЈА

1. Карактеристики на поедини периоди од првобитната заедница

1.1. Палеолитски живот и култура

Во развитокот на човекот од првите негови најстари траги па до почетокот на историската епоха, според најновите истражувања, има временско растојание од над 6 милиони години. Според тоа, неопходно е да гледаме што се случувало далеку во минатото за да ја согледаме колку е отидена нанапред еволуцијата на човековото тело, ум и култура.

Ако направиме, осврт кое стручно лице како и докаде гледа наназад во човековото минато, тогаш произлегува дека, историчарите

гледаат наназад неколку илјади години, односно на почетоците на писменоста и запишувањето на историските податоци, додека пак, археолозите гледаат малку подалеку во минатото, трагајќи по остатоците од древните луѓе и цивилизации и откопувајќи ги мртвите од гробовите. Сепак, најдалеку во своето гледање одат палеонтолозите, кои користејќи по некоја коска, заб, или парче од камена алатка, не враќаат во минатото и од пред 7 милиони години назад.

Во јули 2001 година во државата Чад е откриен череп стар околу 7 милиони години и им претходи на сите познати хоминиди, а потекнува од времето пред појавувањето на хомидите и шимпанзата. Овој човеколики мајмун е наречен сахелантропус (*Sahelanthropus tchadensis* "Toumai")⁸.

Најстариот познат хоминид (исправен човеколики мајмун) е ардипитекусот кадаба (*Ardipithecus kadabba*), кој живеел пред околу 5,8 милиони години (откриен во 1997 г.), и ардипитекус рамидис (*Ardipithecus ramidus*), кој живеел пред околу 4,4 милиони години (откриен Септември 1994 г.)⁹. И двата примероци се откриени во Етиопија, Африка.

Во текот на 3 милиони години во поголемиот дел на источна, јужна и централна Африка постоеле неколку видови на прв хоминид, австралопитекус, кои се поделиле на два основни видови: едниот бил помал и послаб австралопитекус афаренсис (грацилен), а другиот вид бил посилен и поголем австралопитекус африкансус (робустен). Двата вида австралопитекуси изгледале како исправени шимпанза: биле високи само 1-1,5 м, немале атлетска градба како подоцнежните хоминиди, имале рамни носни отвори, можеле да одат исправени, но сепак, поголемиот дел од времето го минувале седејќи или качувајќи се по дрвата, хранејќи се со овошје, семки, корења на растенија, инсекти, а можеби, и месо.

Во 1974 година, во местото Хадар - долина Аваш (Хаваш), Етиопија, е откриен половина женски костур на Австралопитекус афаренсис (грацилен), именуван како „Луси“. Староста на „Луси“ е утврдена на 3,2 милиони години.¹⁰

Според палеолозите прв најстар период на човековата предисторија е периодот или времето на **палеолит** (доаѓа од грчките зборови παλαιός, *palaíos*, *paleo* – „стар“ + λίθος, *lithos* – „карпа“ или „камен“), односно од палеолитик или старо камено време. Тоа е најстара и најдолга предисториска епоха кога како главен материјал за изработка на орудијата бил каменот, а потоа и коската. Тоа е време на најстара материјална култура која ја оствариле мали човечки заедници (од едно или неколку семејства), чиј опстанок се базирал на ловечко-собирачки начин на живеење.

⁸ Превземено на 30 јануари 2010 г. <http://www.nature.com/nature/journal/> Nature 418, 145-151 (11 July 2002) | doi: 10.1038/nature 00879; Received 13 March 2002; Accepted 27 May 2002; A new hominid from the Upper Miocene of Chad, Central Africa

⁹ Превземено на 30 јануари 2010 г. <http://en.wikipedia.org/wiki/Ardipithecus>

¹⁰ Превземено на 30 јануари 2010 г. [http://en.wikipedia.org/wiki/Lucy_\(Australopithecus\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Lucy_(Australopithecus))

ТРИПЕРИОДЕН СИСТЕМ				
ХОЛОЦЕН	МЕТАЛНО ВРЕМЕ	ЖЕЛЕЗНО ВРЕМЕ од 1.500 год.пр.н.е. до 600 година		ПРОТОИСТОРИЈА
		БРОНЗЕНО ВРЕМЕ 3.000-1.500 година пр.н.е.	Доцно бронзено време	
			Средно бронзено време	
			Рано бронзено време	
	КАМЕНО ВРЕМЕ	Бакарно време (енеолит) 9.000-3.000 год.пр.н.е.		ПРАИСТОРИЈА
Младо камено време (неолит) 12.000-9.000 год.пр.н.е.		Доцен неолит		
		Среден неолит		
		Ран неолит		
Мезолит (епипалеолит) 20.000-12.000 год.пр.н.е.				
ПЛЕИСТОЦЕН	Палеолит 3.500.000-20.000 год.пр.н.е	Доцен палеолит 30.000-20.000 години пр.н.е.	ПРАИСТОРИЈА	
		Среден палеолит 300.000-30.000 години пр.н.е.		
		Ран палеолит 3.500.000-300.000 години пр.н.е.		

Палеонтолозите и археолозите, палеолитот го делат на три дела: долен или ран, среден и горен или доцен палеолит.

Долниот палеолит започнал пред околу 3-3,5 милиони години и траел до пред 300.000 години пред.н.е. Тоа е време низ кој се преплетувале повеќе периоди, како на пример: период на најстарите обработени камења, период на контролирање на огнот, период на човек ловец, период на миграција заради глацијација и слично.

Создавањето на родот Номо (група со повеќе видови) пред 2-2,5 милиони години претставува голема пресвртница во нашата еволуција. Со родот Номо дошло до нагло зголемување на големината на мозокот и до големи промени во анатомијата на телото, а истовремено почнало и каменото време. Тоа е време на Номо habilis („вешт човек“) кој бил способен да прави алатки од камен, кои биле остри и се употребувале за сечење, дерење кожа, за кршење ореви и слично.

Хомо еректусот – Номо erectus („исправен човек“) прво се појавил во источна Африка пред околу 1,8 милиони години. Тој бил првиот хоминид кој се иселил од Африка и се проширил во целиот Стар свет. Остатоци од исправен човек се пронајдени во Грузија, Индонезија (Јава), Шпанија, Виетнам, Кина и на други места.

Со реконструкција на пронајдените коски и другите алатки на „Момчето од Туркана“ (Туркана е езеро во Кенија, Африка) и други докази на хомо еректус, се покажало дека, тој изработувал посовршени камени алатки, и тоа, од валчест камен, камен во форма на солза (се користел како секира), камен од двете страни изделкан (се користел за сечење), како и докази за користење на огнот.

Ловот и потрагата по разновидна храна им помогнала на нашите предци да не бидат врзани за своите живеалишта, со што започнал порцесот на движење од Африка и раширување кон Европа и Азија.

За најстари докази за животот на луѓето во Европа се откриени крај Бургос, во северна Шпанија, чија старост се проценува на 1,2 милиони години до 800.000 години. Меѓутоа, јасни докази за густа населеност на Европа постојат само во периодот од пред 600.000 години. Првите Европејци, *Homo heidelbergensis* (живеел помеѓу 600.000-300.000 години и) и *Homo neanderthalensis* (250.000-30.000 години пр.н.е) се појавиле во Европа, северна Африка и западна Азија и биле специјализирани за вешто ловење со поусовршена изработката на оружје за ловење на крупен дивеч и тоа од непосредна близина. За тоа говорат остатоците од дрвени копја, и големиот број разновидни камени и дрвени алатки-ножеви, игли, харпун и сл.

Всушност, Неандерталецот бил малку подгрбавен, влакнест дивјак, вешт ловец и собирач на плодови. Живеел го користел огнот, градел привремени огништа, живеел во заедница и во пештери, се грижел за старите и немоќни луѓе, ги закопувал своите мртви, обавувал погребни обреди и слично. Неандерталците живееле во ледениот период во Европа и западна Азија, и преживеал многу зими во ледениот период. Успешно ги ловел најголемите диви животни на Земјата – мамути, елени, ирваси, мечки, тигри и други животни. Се хранел со месо и истото знаел да го испечи на огнот.

Илјадници научници од целиот свет се вклучени во потрага по докази за тоа каде, кога и како живеел неандерталецот и што се случило со него и зошто исчезнал. Претпоставите е дека *Homo sapiens* („мудар човек“ или „умен човек“), современиот човек кој се појавил во Африка пред 250.000 години, е виновникот. Имено, *Хомо сапиенс*от еволуирал од Африка пред 150.000-200.000 години. Околу 60.000 год.пр.н.е. (а според други пред 130.000 години) тој почнал да се иселува од Африка во бранови кон Европа, Азија, стигнувајќи до Австралија. Можеби, нашите предци почнале војна против неандерталците, или пак биле истребени од некоја смртоносна болест. Како и да е *хомо сапиенс*от станал единствен хоминид во Европа, Азија а покасно низ цела Земја.

Сепак, „Културната револуција“ во праисторијата се случила пред 40.000 години пр.н.е. со појавувањето на кромањонецот во Европа. Станува збор за „Голем скок“ во развој на самосвета (говорот, верувања, фантазија, апстрактно мислење), на современи однесувања во заедницата, расцут на културата-уметноста (пештерска уметност-сцени од лов, обреди, игри, насликани со минерални бои-жолто кафеав, црвен и црн окер, староста на овие слики изнесува 15-10.000 години пр.н.е., накит-гердани од коска, бисери од слонова коска), музиката (кавал од коска и дрво, цртежи на танци), религијата (верување во душата и загробен живот и тотеми), митологијата (митови и магија, магиско и

митолошко сфаќање на светот), трговијата (размена на производи, новости), облекувањето (кожа, украсување на телото), правењето алати (од коски, рогови, дрво, игли, јадици, мрежи) и градењето живеалишта (од коски од мамути, колиби со покрив од слама со глина), особена гружа за постарите луѓе кои имале посебна општествена положба во заедницата. Животниот век на кроманјонецот изнесувал над 60 години, а на неандерталецот до 40 години.

За најстари уметнички дела во светот се сметаат две парчиња накит од бушена школка првата стара околу 82.000 години и откриена во мароканска пештера, и втората стара 75.000 години откриена во јужноафричка пештера.

Најпознати форми на праисториска уметност има во пештерите Ласко и Алтемира. Пештерата Ласко се наоѓа во Франција, откриена е во 1940 година, а позната е по палеолитските цртежи стари 17.000 години. Во пештерата на приближно 120 квадратни метри со црвени контури насликани се коњи и други животни. Во оваа пештера откриени се и остатоци од разни магиски ритуали. Се смета дека пештерата имала религиско значење. Во 1979 година оваа пештера е прогласена за Светско културно наследство.

Алтамира е дилувијална пештера во Шпанија, и е познато палеолитско наоѓалиште. Во 1985 година е прогласена за Светско културно наследство поради цртежи сликани на ѕидовите од пештерата, а изработени од праисториските уметници пред 15.000 и 10.000 години пр.н.е. Насликани се исклучиво животни – бизони, елени, коњи, диви свињи и тоа во црвена боја. Пеку овие цртежи човекот симболично го претставува триумфот над животните, што веќе ловејќи ги совладал.

Од палеолитскиот период постоја еден вид скулптури наречени палеолитски Венери. Пронајдени се над 20 вакви примероци на разни места во светот (Австрија, Германија, Турција, Чешка, Франција, Словачка, Русија, Малта, Романија, Украина, Швајцарија). Тоа е митолошка претстава за симбол на мајка, симбол на плодност и плодородие.

КРАТОК ХРОНОЛОШКИ ОПИС НА ЖИВОТОТ НА ЧОВЕКОТ ВО КАМЕНО И МЕТАЛНО ВРЕМЕ

Време	Период	Алатки	Стопанство	Живеалишта	Општество	Религија
Камено време	Палеолит	Рачни изработки од камен, рачна камена секира, камен за стружење, стругалка, клинови, шила, копје, лак и стрела харпун,	Ловец и собирач на храна	Живот во движење, пештери, земјанки, колиби лоцирани најчесто покрај реки и езера, и наколни живеалишта	Група луѓе (хорда) кои собира плодови и лови (од 25 до 100 луѓе)	Добри и лоши духови,
					Поголеми групи, Племена	Тотеми, Верувања во животни, Верување во

		игла изработк и од дрво - стап, и друго.				живот после смртта, духот на човекот се претвара во лик на животното, ритуали, обреди, жртвувања и слично.
	Неолит	Рачни изработки и објекти лак, стрела, кошници чамец, длето, плуг, јадица, сеење, жито, жнеење, јачмен, разбој, земјени садови, грнчарија, оружје и друго.	Земјоделство, гноење на земјата, ловење, риболов и припитомување на животни	Земјенки, Колиби, Накolni живеалишта, Први населби (села)	Племя водено од водачи, старешини	Почитување, обожавание, свештеник, светилиште, верување во богови, Многубоштво, слугување, ритуали, обреди, жртвувања, верување во предци и сл.
Метално време	Бакарно и бронзено време	Бакар и бронза, грнчарски садови, тркало, количка	Земјоделство, поледелство одгледување добиток, сточарство, Занаетчиство, Трговија	Формирање на градски населби		
	Железно време	Метални алатки		Населби Села и градови	Именување на племиња, главатори, држави	

Палеолитот во Македонија

Палеолитот или старото камено време во Македонија археолошки најмалку е истражено. Досега се регистрирани само неколку палеолитски локалитети. Палеолитски локалитети регистрирани се и во соседните држави Грција, Бугарија, Албанија, Србија, Црна Гора, Романија, Хрватска, Босна и Херцеговина и слично. Како најважен палеолитски локалитет е пештерата Петралона во Грција (полуостров Халкидик), чија старост на палеолитскиот човек е димензиониран од 250 – 500.000 години пред новата ера. Денес, оваа пештера соодветно е уредена за туристичка посета, а составен дел од туристичката понуда е и археолошкиот, односно палеонтолошкиот музеј посветен на Петралонскиот палеолитски човек.

Друг значаен уреден објект за туристички посети е Крапинската пештера во Хрватска, каде исто така наодите се презентирани за пошироката јавност. Овде староста на крапинскиот палеолитски човек е димензионирана на околу 80.000 години пред новата ера.

На просторот на Република Македонија во 1918 година младиот француски археолог праисторичар Етиен Пат, случајно кај селото

Кристифорово (Крстоар), околу 3 километри јужно од Битола, открил камено орудие, во форма на клин, („џепна алатка“ – основата обработена а едниот крај од таа основа бил прилично заострен). Истиот археолог, во истата година во близина на Буково, 2 километри јужно од Битола, открил уште еден артефакт, односно камено орудие грубо обработен стругач од бел камен. Според тоа, овие откритија, 2 камени артефакти – предмети се првите познати и објавени палеолитски артефакт од Македонија, а со тоа и првите регистрирани палеолитски локалитет во Македонија.

Во периодот 1955 – 1965 година во пештерата Макаровец I и Макаровец II, во долината на реката Бабуна вршени сондажни проучувања од областа на фауната. Во овие пештери пронајдени се пет палеолитски орудија и фосилни остатоци. Староста на откриените предмети е димензионирана од 40.000 – 30.000 години пр. н.е.

Првите археолошки сондажни ископувања, изведени во рамките на проектот „Во потрага по палеолитот и мезолитот“, се извршени 1999 г. во пештерата Голема Пешт кај село Здуње, Горно Порече (општина Македонски Брод), каде што се потврдени 19 (12) геолошки слоеви, при што се откриени 236 артефакти од кои 26 орудија без типични и карактеристични белези за определување на културата. Во 2003 и 2004 година се извршени заштитни ископувања и откриени се многубројни камени и коскени артефакти кои со анализа на микрофауната се широко датирани помеѓу 20.000 и 8.000 година пр. н.е. Дали станува збор за епипалеолит или мезолит (се однесува само за првите 5/6 слоеви) ќе покажат идните истражувања и Ц14 – анализата. До дното на пештерата сè уште не е ископувано.

Сензационалното фосилно наоѓалиште меѓу селата Стамери и Свегор кај Делчево, откриено во 2007 година во еродираните површини, при истекување на водите и при ерозија, на виделина се појавија фрагменти од фосилни остатоци, кои ја фрапираа не само македонската, туку и светската јавност на стручните лица палеонтолози. Се работи за фосили од периодот на плиоцен (5 милиони години завршува пред 1 милион години) и миоцен (25 милиони години и завршува пред 5 милиони години). Новооткриените наоди се со старост од 3 до 6-7 милиони години и се работи за исклучително интересна фауна на нецелосен череп од фосилна жирафа и еден фосилен слон. Според анализите на палеонтологите, димензиите на фосилниот слон биле со височина од околу 4 метри и со тежина повеќе од 10 тони, додека за висината на фосилната жирафа не може точно да се каже, но според масивноста на черепот се проценува дека тежината била повеќе од 3 тони.

Ако кон овие наоди ги додадеме и пронајдените остатоци од фосилен елен и од носорог, палеонтологите поставуваат нова хипотеза, дека во овој простор (за разлика од Централна Африка каде не се откриени фосили на вакви животни – слонове, носорози, жирафи, елени и сл.) климатските услови биле многу поповолни во еволуцијата на човекот. Па според тоа, според новите проекти (кои стартуваат од 2009 година) за откривање и на остатоци на прачовек, според палеонтологите највероватно е дека прачовекот настанал на просторите на Југоисточна Европа од каде со промената на климата и заладувањето започнал да се

проширува низ целиот свет. Сепак, дали оваа хипотеза ќе биде потврдена, останува новите истражувања да го потврдат или негираат горе кажаното.

Во Македонија пронајени се наоди – артефакти и во регионот на Осоговските Планини, североисточните делови на Македонија, потоа покрај селото Лапополци, кај Злетово, а можни се појави и во Мариовско, Демир Хисарско, потоа по течението на реките Вардар, Лепенец, Брегалница, долината на Црн Дрим, долините на Тополка и Бабуна, пештерите Шупља Карпа, покрај Пчиња, пештерата Пешна, кај Македонски Брод, пештерата Јаворец, кај селото Велмеј, Охридско, Кумановско и на други места.

1. 2. Неолитски живот и култура

Неолит или младо камено време е предисториски период на најреволуционерна етапа од културно-историски развој на човештвото. Имено, тоа е период на појава на земјоделството (култивирање на почвата), и припитомувањето на дивите во домашни животни (доместификација на животните), промени во начинот на живот, стопанисувањето, збогатување на материјалната култура, појава на постојани живеалишта-населби, промени во општественото уредување итн. Општо прифатената периодизација на неолитот го дели на три главни етапи: ран, среден и доцен неолит.

Меѓу 10.000 и 1.000 год.пр.н.е., човештвото почнало позасилено да ја менува својата околина. Променливата клима и условите во животната средина на крајот на последниот леден период давале нови можности за живеење. Пред околу 12.000 година пр.н.е. во областа на „плодната месечина“ во Месопотамија (денешен Ирак) почнало одгледување растенија за исхрана пченица и јачмен. Пред околу 8.000 год.пр.н.е. во Азија започнало одгледување ориз и просо, а пред околу 7.000 год.пр.н.е. во Средна и Јужна Америка се одгледувале пченка и компир. Пред 8.000 год.пр.н.е. припитомени се овци и кози на Блискиот Исток, свињи во Кина, говеда во Сахара и северна Африка.

Значаен напредок е тоа што неолитскиот човек целосно ја совладал техниката на мазнење-брусење на каменот, делкање (секири, ножеви, копја, врвови од стрела и сл.), изработка на нови камени оружја и орудија (стругови, бодежи, харпунзи, игли и сл.). Исто така, ја совладал техниката за изработка на грнчарски производи (пред 10.000 год.пр., н.е.) од печена земја (купови, садови, разни скулптури и сл.), знаел вешто да гради куќи (колиби, земуници и соеници-наколни живеалишта од повеќе колиби изградени на дрвена платформа поставена на столбови во вода.

Најразвиено било производството на керамика т.е. грнчарството. Сите досега откриени грнчарски предмети говорат за голема продукција на совршена технолошка обработка на разновидни облици на садови и украсна орнаментика со уметничка вредност. Интересно е да се подвлечи дека целата керамика односно целото грнчарство биле правени рачно без грнчарско колце. Керамиката се украсувала со разни шари, се појавува и фигурална пластика (печени скулптури на жена-култот плодноста на „Големата Мајка“ богиња, потоа изработка на

различни предмети од култен карактер кои се користеле при религиозен ритуален обред, потоа разни модели на куќи, керамички садови, урнисадови за чување на човеков пепел и сл.).

Во рамките на семејството и домот доминирала рачната изработка, односно ракотворби на разни предмети за секојдневни потреби, кои постепено прераснале во занаетчиство (ткаење, плетење, обрботка на кожа, орудија и слично. Неолит е време кога се појавиле и првите постојани населби (Ерихон, Автономна палетинска триторија). Ерихон е најстара континуирана утврдена градска населба во светот. Со археолошките ископувања е докажано дека првата населба е изградена пред 9.000 години пр.н.е., додека пак првите камени зидини потекнуваат од 5.000 години пр.н.е.

Друг откриен стар град е Катар Хуџук во Турција, создаден пред 7.000 год.пр.не., од чии ископини се гледа заедничкиот живот на луѓето кои меѓусебно се дополнувале, занимавајќи се со различни дејности. Неолитскиот човек сите живеалишта и населби ги подигнувал на терени богати со плодна земја, вода, пасишта и шуми. Во овој период општеството се делело на родови, братства и племиња.

Од досега откриените неолитски наоѓалишта и населби може да се заклучи дека тоа е период на изразита концентрација на населби и тоа понагласена во котлинските предели. Ваква концентрација се среќава од Левант (земји кои лежат во Источен Медитеран: Турција-Анадолија, Сирија, Либан, Израел, Јордан и Египет, или пошироко гледано земји на Блискиот и Среден Исток) до Курдистан во Ирак, но и земјите од Балканскиот Полуостров (Македонија, Грција, Бугарија, Србија, Романија, Албанија и др.), Британија, Германија, Подунавјето, потоа јужно од Карипското Езеро, Јужна Азија (Индија), Југоисточна Азија, Источна Азија (Кина и Јапонија), Северна Африка, Средна Америка и др.

Густината на населби упатува на поголема населеност која најверојатно произлегувала од динамичните општествени промени и се поголемиот наталитет на населението. Според археолошките истражувања е констатирано повеќе слоевитост на населбите, односно стратиграфските податоци и наодите на најразличните артефакти укажуваат дека, живеалиштата биле обновувани по повеќе пати и тоа едни врз други, што укажува на хронолошки континуитет од повеќе векови и милениуми. Во едни такви услови започнал и градбата на системи за наводнување, прв таков бил изграден во Месопотамија, покрај реките Тигар и Еуфрат (пред 5.5000 год.пр.н.е.), а покасно следеле и системите во Египет-покрај реката Нил, во Индија покрај реката Инд, во Кина покрај реките Јангценџанг, Хоанг Хо и на други места.

Остатоци од периодот на неолит или се познатите мегалитски споменици, од кои најстар и најпознат е Стоунхенџ во јужна Англија (5.000-3.000 год.пр.н.е.). Овие корпулентни камени споменици некои мислат дека се светилишта, а други дека се некој вид на први опсерватории. Вакви мегалитски споменици има во Британија-Англија, Шкотска, Велс, Ирска, Холандија, Белгија, Данска, Германија, Франција, Шпанија, Шведска, Италија, Македонија, Босна и Херцеговина, Србија, Русија, Турција, Јордан, Израел, Саудиска Арабија, Етиопија, Монголија, Кореја, Индонезија, Кина, Велигденските острови итн.

Неолит во Македонија

За разлика од палеолитот (постарото камено време), кое е во почетна истражувачка состојба, неолитот (помладото камено време) во Република Македонија е прилично добро истражено. Македонија, благодарейќи на добрата географска положба, претставува крстосница на егејскоанадолската, западномедитеранската и централнобалканската културна сфера, претставува и креатор на македонскиот неолит како составен дел на културната историја на Балканот.

Во Република Македонија регистрирани се повеќе од 180 неолитски наоѓалишта со повпечатлива концентрација во котлините и покрај речните долини. Како по некое правило покрај речните долини, живеалиштата се подигнати на ниски рамни тераси, а во котлините на мали возвишенија – “тумби”. Тие се претежно со повеќе фази на обновување, со континуитет од раниот до доцниот неолит. Периодизацијата која е применета и кај другите делови на Балканот е применета и за неолитот во Македонија, односно поделба на: ран, среден и доцен неолит.

Ран и среден неолит. Најстарите неолитски населби во Македонија се јавуваат кон крајот на раниот неолит (6.000 г. пр. н.е.), како веќе оформени урбани, општествено и стопански целини со изградена материјална и духовна култура во која преовладува локалниот карактер. Поради недостиг на археолошки податоци дадени се две претпоставки. Според едната се смета дека се работи за популации што произлегуваат од јадрото на балканско-анадолскиот културен комплекс, според другата се работи за постаро автохтоно население. Средниот неолит (6.000 – 3.000 г. пр. н.е.) е најдобро истражен. Се карактеризира со најголема индивидуалност и најубаво го претставува неолитот на територијата на Република Македонија. Земајќи ја во предвид специфичноста на материјалната култура, посебно керамичката продукција се издвојуваат две културни целини. Едната, Источна (Источномакедонски неолит), во која влегуваат: Скопската котлина, средното Повардарие, Овче Поле, долината на Брегалница, долината на Лакавица со Радовиш и Струмичката котлина, и другата, Западна (Западномакедонски неолит): со Пелагониската котлина, Кичевското поле, Охридско, Преспанско и најверојатно Полог. Двете културни целини условно се поделени со р. Вардар како природната граница. Археолозите во овие простори ги издвоиле три културни групи: Зластрана, Анзабегово – Вршник и Велушко – породинска.

- Во културната група Зластрана (Охридско) се среќаваат еднослојни населби од кој дел се наколни, потоа откриени се кремени ножиња и други орудија, керамиката е грубо изработена од непрочистена земја, лошо печена и со монохромна црвена боја.

- Културната група Анзабегово – Вршник зафаќа поголем простор со неколку интерни етапи. Како најважни претставители на од оваа културна група се локалитетите Барутица кај с. Анзабегово во Овче Поле и Вршник кај с. Таринци, Штипско кои се и најдобро истражени. Други

локалитети се Руг Баир кај Горубици, Овче Поле; Алин Дол кај с. Неманици, Овче Поле; Церје кај Говрлево, Слатина во Зелениково, Тумба во Маџари, Средсело во Мршевци, сите во Скопско; Брег кај Младо Нагоричане, Старо Нагоричани и Лопате, Кумановско; Тумба кај Долно Полчиште, Тетовско; Мрамори кај Чашка, Велешко; Чаковец кај Ресава, Кавадаречко; и Канли Чаир кај Дамјан, Радовишко.

Населбите биле подигнувани на речни тераси или падини покрај потоците. Објектите за живеење биле надземни, со правоаголна основа, градени од масивна дрвена граѓа и со покрив на две води. Сидните површини биле заштитени со слоеви од мачканица од кал, понекогаш украсувани со бела и црвена боја или со аплицирани пластични орнаменти. Подовите се од набиена земја и немаат дрвена субструкција. Во некои од објектите се сретнуваат огништа или печки, а во Вршник е откриен и амбар од набиена глина за чување на зрната храна. Во Тумба Маџари се сретнуваат градби со внатрешен простор поделен на неколку простории во кој се наоѓале сидани печки, огништа и жртвеници за вршење на религиозни обреди во рамките на семејството. Куќите биле подигнати една покрај друга со зафатнина од 60 м² и 100 м². Помеѓу нив постоеле сокаци и мали дворни места, а сите тие гравитираат околу светилиште. Посебно внимание заслужува орнаментиката на керамиката што се обединува во две концепции: фигурална (флорална) и геометриска. Украсувањето се врши со бела боја што многу рамномерно се нанесувала по површината на садот. Погребувањето се вршело во склоп на населбата, покрај самите живеалишта, во згрчена положба. Откриено е и погребување во сад-амфора во која е погребано бебе. Развитокот на економскиот и стопанскиот живот најубаво може да се следи преку изработката на орудија, остеолошките и биолошките остатоци. Орудијата се изработувани од кремен, камен и коска. Алатките се во облик на секири, тесли и длета и се убаво обликувани. Алатките заедно со биолошките остатоци зборуваат дека земјоделството е основна економска гранка. Друга застапена стопанска гранка е сточарството како и ловот кој е помалку застапен. Овците и козите биле најчесто одгледувани, а потоа говедата и свињите. Од дивите животни навекe се ловеле дивите свињи и еленот.

Со цел да се објаснат природните појави неолитскиот човек создава култ и религија, застапени преку повеќе божества. Најпочитувано божество е Големата Мајка, претстава на жена, која во прво време е заштитничка на биолошката репродукција, а подоцна поприма и други функции. Најдобро претставена преку теракотните жртвеници од Тумба Маџари. Заедно со овој култ негуван е и култот на огнот, на умрените и на домашните животни. Вршени се обреди со принесување на жртви и дарови во заедничките или семејните светилишта.

Велушко-Породинска културна група го опфаќа крајот на раниот и средниот неолит во западна Македонија. Хронолошката и културната детерминација на оваа група се темели врз резултатите од истражувањата во Пелагонија. Групата е именувана според селата во

кои се вршени истражувањата. Откриени се и регистрирани околу 70 повеќе слојни населби концентрирани долж коритото на Црна Река во централниот дел на котлината. Населбите се повеќеслојни од типот “тумби” со претежно слични димензии, со исклучок на неколку кои се рамни и подигнати на благи речни тераси. Вршени се сондажни и заштитни ископувања на десетина локалитети според кои е направен хронолошкиот карактер на неолитот во Пелагонија. Границите на оваа култура надвор од котлината се јасно одредени со исклучок на јужната граница. На исток таа допира до долината на Вардар и до Полог. На север преку кичевскиот крај до подножјето на шарпланинскиот масив, а на запад преку охридскиот крај до западна Албанија. Податоците од Велушка Тумба, Тумба Породин, тумбите во Карамани, Могила, Трн, Врбјани, Тополчани, Оптичари, Гуртур Тумба (Битола) и др. укажуваат на начинот на организирање на животот во овие простори. Куќите биле градени од масивен дрвен материјал, трска и кал, со големи димензии, со правоаголна основа, во нив постоеле печки и огништа. Во Тумба Породин е откриена куќа со трапезоидна основа, што доведува до заклучок за непостоење на градбен шаблон. Кај подните конструкции, поготово кај постарите слоеви, се сретнуваат дрвени супструкции како изолација од влажната почва. Основни економски гранки се земјоделството и сточарството, но застапени се и ловот и риболовот. Ова го дознаваме од биолошките остатоци како и од орудијата за работа. Керамичките производи го претставуваат најголемиот фонд од подвижните материјали. Керамиката како најмасовна производна гранка која одржала голем континуитет, дава можност за попрецизно културно и хронолошко определување. Најголем процент од подвижните наоди зафаќа садовата керамика. Најчесто е фрагментирана, квалитетна и добро печена, со монохромни тонови од темна и црвена боја, украсувана со орнаменти изведени во барботин, импресо и сликарска техника. Грубата керамика има големи димензии, изработувана е во вид на врчви, купови, грнчиња, украсувана со вертикални повлаки од прсти или нафрлани налепци, а се сретнуваат и плитки конусни паници и чинии со разни димензии. Импресо декорацијата е ретка и се состои од орнаменти изведени со штипење и боцкање. Фината керамика е монохромно црвена, сјајно мазнета, најчесто декорирана со орнаменти насликани со бела боја во облик на: точки, капки, триаголници, хоризонтални сигми, степенести ленти и аглести орнаменти организирани во геометриски целини. Новини се топчестите садови со висок цилиндричен врат; апликации во вид на розети, петлици, и пластични ленти со вдлабнатини; организираниот барботин и помалото присуство на импресо-орнаментите. Како култни предмети изработувани се минијатурни женски статуети со стилизирано тело и изразени глутеи - статуетки на женско телото кое е расчленето со нагласени екстремитети и гениталии, потоа домашни животни и жртвеници на високи нозе со плиток реципиент и апликации во вид на еленски глави или пак во облик на куќи со високи челни страни, жртвеници во форма на куќа со затворен покрив на две води, врз кој се наоѓа цилиндар со антропоморфно лице.. Откриени се и орудија од коска, камен и кремен во вид на:шила,игли,ножеви,стругалки,секири и др.

Доцен неолит. Доцниот неолит, како последна фаза од еволуцијата на неолитот, го означува времето на новите општествени и етнокултурни промени, предизвикани од раздвижувањата на доцнеолитските популации. Дојденците своите населби ги подигале врз разрушените и напуштени стари населби, а животот и материјалното производство го организирале според традициите на матичното културно јадро. Понатаму населбите почнуваат да се повлекуваат на повисоки недостапни места поради сопствена заштита. За разлика од средниот неолит податоците за доцниот неолит се многу поограничени и не даваат јасна слика за распространетоста на културите. Доцниот неолит на територијата на Македонија можеме да го пратиме преку културните групи: Ангелци-Зелениково II за источна Македонија, Трнска културна група за Пелагонија и Устие на Дрим за Охридскиот регион.

- Во културната група Ангелци (села Мршевци, Лопате, Дамјан и Ангелци) – Зелениково II има локална специфичност и припаѓа на младиот балканско – анадолски комплекс. Појавата на оваа група се врзува со директните влијанија на винчанската култура од север (Винча, Србија) настанати по пат на миграција. Керамиката од оваа група во основа е со еднообразни облици на садови, украсувањето е со канелури или врежување, а преовладува темнокафеавата и сива керамика. Грубата керамика е светлопорка и сива, а садовите имаат големи димензии со топчести форми. Преостанатата керамика е необична, слабо работена, недоволно печена, со сива боја во повеќе нијанси, без сјај и премачкување. Од облици застапени се садови со топчеста форма со издвоен обод, конусни паници, паници со заоблен профил, пехар на куса нога и садови на повеќе нозе. Кај некои се среќаваат овални држалки со краеве во вид на јарец. Од орнаменти применета е канелурата вертикално или косо поставена. Пластиката која го продолжува односот кон култот на плодноста станува ретка, минијатурна, стилизирана и без иконографија.

- Во Трнската културна група е со мал степен на истраженост, и со оскудност на веќе откриените информации, како и нивната стратиграфска несигурност, немаме јасна слика за доцниот неолит во западна Македонија. Како и во источна Македонија, тука се случуваат општествени и културни промени, предизвикани од влијанијата и демографските притисоци на доцно неолитските култури. Како што е веќе спомнато развитокот на неолитот во источна Македонија е извршен под притисок на винчанската култура, додека во западна Македонија главни носители на промените се културите од источен-јадран и од Тесалија. Не е јасно дали и Велушко-Породинската група е постепено или нагло прекината. За одредување на културните промени кои се случуваат во западна Македонија од голема помош се резултатите од истражувањето на Мала Трнска Тумба кај с. Трн, Битола. Се работи за населба со два хоризонта на живеење. Врз помладот слој, кој припаѓа на Велушко-Породинската културна група, е подигната населба со типични елементи за доцнеолитските населби од Албанија и јадранскиот брег. На напуштената среднеолитска населба се населува придојдено население кое целосно ги задржало духовната и етнокултурната

традиција. Оваа појава во Пелагонија е засега единствена и не е познато дали се работи за населување на помала заедница или се работи за поширок преселнички бран. Поради својата специфична културна припадност е издвоена како посебна културна група. За проучување на оваа култура најмногу може да послужи керамиката. Грубата керамика е малубројна и фрагментирана. Како облици се издвојуваат полуточести, длабоки конусни садови, амфори и црепни. Од орнаменти застапени се аркадни мотиви, повлаки од прсти, налепци и многу малку импресо орнаменти. Најголемиот дел од керамичката продукција го претставува осредната керамика. Таа е сиво печена, мазнета и понекогаш премачкана со сјаен премаз. Од облици најзастапени се конусни и плитки биконусни здели, чаши, грниња со заоблен стомак, амфори, садови со S профилација и садовите за овоштие на високи нозе. Украсувањето е воглавно со врежување и убоди. Како декорации се јавуваат: триаголници, квадрати, ромбови мрежесто исполнети, потоа цик-цак и прави ленти исполнети со убоди, плитки канелури и пластични орнаменти. Фината керамика е малубројна, сива, сјајно мазнета, украсувана со канелури и врежани триаголници исполнувани со бела или суво-црвена боја. Се јавува и посебна врста на култни вази-ритони, ретки и ограничени на неколку масивни конусни нозе. Според керамиката Трнската културна група е тесно поврзана со Цакран и Корчанската долина во Албанија. Според ритоните таа има сродност со Рештани во Метоксија и Тсангли во Тесалија.

- Културната група Устие на Дрим го претставува доцниот неолит во охридскиот крај. Истражувачката состојба е исто така слаба и единствените податоци за оваа група се црпат од две населби: Устие на Дрим во Струга и Црквени Ливади кај с. Враниште. И двете населби се наколни, подигнати во коритото на реката Дрим, со мноштво орудија од коска и кремен. Поради специфичната керамика тие се издвоени во посебна културна група. Откриени се фрагментирани керамички производи со скроман репертоар на облици, садови и орнаменти.

Во исто време се сретнуваат садови со црна полирана површина и садови украсувани со врежани орнаменти и бела инкустрација од типот на јадранска керамика. Според керамиката може да се утврди дека во создавањето на оваа културна група вклопени се две компоненти: Централно балканска и јадранска (која е многу посилна).

Наколните живеалишта во Македонија ги споменува уште Херодот кој дава опис на една езерска населба на Прасијадското Езеро (Бутковското или Дојранското ?). Охридското Езеро, заедно со Преспанското, претставува остаток на големото неогено Дасаретско Езеро и припаѓа на Јадранскиот басен. Со досегашните истражувања утврдена е дилувијална тераса 10 до 12 м над денешното ниво од водата на езерото, а освен тоа утврдена е и крајбрежна линија висока 4,0 м над сегашното ниво од езерото. Ова езеро имало и пониски езерски состојби во минатото. Тоа е констатирано врз основа на зачувани траги, археолошки остатоци и други податоци, како и преданија. Историчари, хроничари, патеписци и истражувачи оставиле

податоци врз основа на кои се регистрирани разни видови на археолошки вредности во водите на езерото. Досега највпечатливи остатоци од подводното културно наследство се остатоците од наколните (палафитни) населби кои припаѓале на праисториските времиња. Тоа се главно, остатоци од дрвени колци забодени на дното од езерото, како и многуброен движен археолошки материјал на просторите од соодветните локалитети. Такви локалитети се констатирани во струшкиот дел од крајбрежјето, и тоа: **Уста на Дрим**, кој се простира на поголема површина покрај брегот и во водите на езерото, на местото каде што реката Црн Дрим истекува од Охридското Езеро во Струга; **Врбник**, близу Струга, во водите на езерото западно од Уста на Дрим за околу 2,5 км, на позицијата меѓу Струга и Калишта, јужно од крајбрежјето за околу 200 м и **Црквени Ливади**, кај с. Враништа, на простор каде што реката Шум се влива во Црн Дрим, речна населба, но исто така од типот на наколните и близу Охридското Езеро. Во албанскиот дел од езерото констатирани се остатоци од наколна населба близу **Поградец**. Сите овие населби обилуваат со движен археолошки материјал кој хронолошки припаѓа на последните фази од младото камено време (неолитот), како и на бакарното, бронзеното и железното време од праисториската епоха.

Од горенаведените локалитети во струшкиот дел од Охридското Езеро особено е значаен **Уста на Дрим**, каде што во 1961 година, при акција за регулација на коритото од реката Црн Дрим на ова место со механизација биле исфлани камени и кремни орудија и керамички фрагменти. Ова било причина за изведба на краткотрајни заштитни археолошки истражувања (сондажни, на брегот) со кои е собран богат археолошки материјал кој хронолошки се врзува за времето на енеолитот и бронзеното доба. Населбата била наколна и се просторала на поголема површина крај брегот, всушност, тоа биле неколку помали наколни живеалишта едно до друго, а жителите главно се занимавале со лов, риболов и земјоделство. Денеска археолошки предмети од овој локалитет се наоѓаат во три музеи на Македонија: во струшкиот музеј “Д-р Никола Незлобински”, во Охридскиот и во Музејот на Македонија во Скопје како и во повеќе приватни колекции во Струга.

Регулацијата на коритото на Црн Дрим со механизација во шеесеттите години на XX век е причина за откривање на уште еден локалитет од ваков вид: **Црквени Ливади** кај с. Враништа, 4 км од Струга низводно по реката, на местото каде што притоката Шум се влива во Црн Дрим. Тогаш е изведен заштитен археолошки зафат од страна на Народниот музеј во Охрид, а во 1979 година Археолошкиот музеј-Музејот на Македонија од Скопје, во соработка со Музејот “Д-р Никола Незлобински” од Струга ќе изврши археолошки ископувања на овој локалитет со кои е констатирана уште една наколна (крајречна) населба од бронзеното време. Во 1998 година стручна екипа од Музејот на Македонија - Скопје и од Народниот музеј “Д-р Никола Незлобински”-Струга беа извршени подводни археолошки истражувања на локалитетот **Врбник** со кои беше констатирано дека овој локалитет претставува наколна населба на еден поголем простор кој своевремено бил само

мочурлив терен покрај езерските води и кој хронолошки припаѓа на бронзеното и железното време од праисториската епоха.

Последните неколку години од штотуку изминатиот XX век откриени се остатоци од три праисториски наколни населби покрај источното крајбрежје во водите на Охридското Езеро, односно на охридското карпесто крајбрежје за кое се мислеше дека е “негостољубиво” за лоцирање на ваков тип праисториски живеалишта. Во 1997 година беа извршени првите подводни археолошки истражувања во Македонија на локалитетот **Плоча Миќов Град** во Заливот на Коските, покрај јужниот брег на полуостровот Градиште, близу селото Пештани. На длабочина од 3,00 до 5,00 м беа откриени многубројни дрвени колци закачени на дното од езерото и многуброен движен археолошки материјал со хронолошка припадност на крајот од бронзеното и почетокот на железното време. Подводните археолошки истражувања на овој локалитет се изведуваа континуирано до 2005 година при што беа позиционирани 6000 дрвени колци на дното од езерото, која бројка секако не е конечна. Во 1998 година, во ноември, беа откриени остатоци на уште една наколна населба, овојпат во близина на селото Трпејца, локалитетот **На Дол** во Заливот на Прчот. Дрвени колци и движен археолошки материјал (керамика, камени орудија) беа регистрирани на длабочина од 5,00 - 7,00 м под површината на водата. Тогаш беа изведени пробни подводни истражувања кои се сведуваа главно на рекогносцирање и фото-документирање на остатоците на оваа населба. Според карактерот и особеностите на наодите, констатирано е дека и оваа населба припаѓа на крајот од бронзеното и на железното време.

Во јули 1999 година е откриена и трета населба покрај источниот брег на Охридското Езеро. Овој пат се работи за простор кој го зафаќа северното крајбрежје на селото Пештани, во дел од т.н. **Залив на Бомбите**. Овде случајно е откриен дрвен колец на самиот брег, како и многубројна фрагментирана керамика која по своите типолошки одлики е речиси идентична со керамичката продукција од претходните две наколни населби.

Претпоставка за уште една праисториска населба во водите на Охридското Езеро, јужно крајбрежје, постои за локалитетот **“Војна плажа”** на брегот и во езерото, кој се наоѓа западно од манастирскиот комплекс “Св. Наум”.

Горенаведениот приказ укажува на “возбудлива живост” на Охридското Езеро, “богати водни архиви” и други културно-историски богатства со какви очигледно обилуваат подводните простори на овој аквакомплекс, а кои придонесуваат за расветлување на животот уште од бронзенодопските праисториски времиња, односно од времињата на формирање и препознавање на племенските (а со тоа и етничките) популации на овие простори (Бригите), како и, сигурно, на античките и средновековните културни континуитети во областа на Охридскиот регион.

1. 3. Културата во метално време

Неолитот постепено почнал да еродира од моментот кога човекот станал свесен за својствата на металите. Најпрво со употребата на бакарот и златото, па со усовршувањето на обработката на другите метали и создавањето на првите легури, конечно се згаснала неолитската култура и уметност, а со неа стариот начин на живеење и размислување.¹¹

Првата употреба на бакарот потекнува од 5.000 год.пр.не. и тоа во Месопотамија. Со тоа започнал периодот на Бронзеното време или енеолитот (бронзата е легура на бакар и калај) кој траел околу 3.500 години.¹²

Значи бронзата станува поим за моќ и богатство, метал од кој се ковале орудија, оружја, разни предмети за домаќинството-садови, украсни предмети, накит и друго.

Значаен напредок во олеснување на животот на луѓето било пронаоѓањето на тркалото (првиот дрвен примерок потекнува од 3.500 год.пр.н.е.) кое го изменило земјоделството, а влијалело и врз трговијата, освојувачките походи и сл.

Старите племенски заедници се трансформираат силни општества од кои никнуваат првите моќни држави-царства. Овие држави биле управувани од авторитетни водачи-владетели поистовестени и како богови.

Првиот доказ за способноста за запишување на податоците доаѓа во облик на сумерското клинесто писмо, составени од симболи на глинене плочи од 3.400 год.пр.н.е. Овие глинене плочи се откриени во Сумерија-Месопотамија. Со тоа човештвото од предисториска влегува во својата историска фаза.

Бронзеното и воопшто металното доба е време на војни и војни во кое владеат законите на војната и смртта. Тоа е период и на појавата на првите гробишта, односно единственото место што останува после смртта на човекот е неговиот гроб. Затоа интензивно и доста силно се појавува верувањето за загробниот живот, поради тоа на мртвецот му се оставале разни предмети што тој „на оној свет“ ќе ги користи.

Во 3.000 год.пр.н.е. во Кина првпат е произведена свила. Додека пак, почетокот на изградба на пирамидите во Египет е датирано 2.700 год.пр.н.е.

Крајот на бронзеното време е датиран на 1.500 година пр.н.е. кога започнало користење на железото во Перу, Јужна Америка. Додека пак, создавањето на првото царство е Асирското Царство, во Месопотамија-Азија, пред 1.360 год.пр.н.е. Со што започнува и периодот на железното време.

¹¹ **Сашо Коруновски** (2006) Културно наследство, Факултет за туризам и организациони науки, Охрид, стр. 11

¹² Превземено на 30 јануари 2010 г. http://en.wikipedia.org/wiki/Bronze_Age

Рapidниот економски прогрес резултирал со појава на првите градови тврдини со владетелски палати, како на пример Троја, Крит, Микена и други. Во тие рамки се манифестирало и самото религиско сфаќање за архитектурата, сликарството, скулптурата, користењето на колата во земјоделството, ширење на сообраќајот, трговијата, воените походи и освојувања и друго. Тоа е период и на првото европско писмо што се јавило во Крит, период на гробови и култури на тумули, полиња со урни и некрополи.

МЕСОПОТАМИЈА

Името Месопотамија е грчки збор кој во превод значи **меѓуречје** или „земја меѓу две реки“, односно тоа е областа која се наоѓа помеѓу реките Тигар и Еуфрат. Овде низ повеќе милениуми егзистирале најстарите цивилизации – сумерската, акадската и асирската. Почетоците на историјата на Месопотамија датира од пред 5.300 год. пр. н.е. Некаде околу 2.300 год. пр. н.е. започнало обединување на овие области кои биле управувани од повеќе богати градови како Ур, Урук, Акад, Ниппур, во кои цветала трговијата со соседните области. Сумерите се користиле со свое месопотамиско клинесто писмо и вешто го употребувале металот. Од денешна гледна точка, плочите изрежани со клинестии знаци се монументи за едно од најстарите човечки писма.

За разлика од Египетската цивилизација која има свој континуитет и хомогеност, Месопотамиската го нема тоа, бидејќи во текот на повеќето илјадалетија во нејзините рамки се сменуваа доминација на повеќе племиња.

Во почетокот на второто илјадалетие хегемонијата на Сумерите е заменета со разни семитски племиња кои ја издигнуваат славата на градот Вавилон до митски граници. Најзначаен владетел на градот бил кралот Хамураби (1792-1750 год.пр.н.е.). Познат е по неговиот Законик, кој бил издлабен врз црна базалтна плоча со височина од 2,5 метри. Законите се нумерирани од 1 до 282 (недостасуваат бр.13 и од бр. 66 до бр. 99). Овој законик е првиот во кој стои дека некои закони се толку основни, што дури ни кралот не може да ги менува. Хамураби ги испишал законите во камен, за да бидат непроменливи. Се верува дека изреката „Око за око, заб за заб“ потекнува од овој законик.

За славата на градот Вавилон (акадски збор *Bab-ilim* и означува „Божја врата“, се наоѓа во денешен Ирак), говорат Семирамидините висечки градини, сидините на Вавилон, двете врати низ кои се влегувало во градот и Вавилонската кула. Вавилон бил „свет град“ на Вавилонија и Месопотамија. За прв пат името Вавилон се споменува во текот на 3.000 год.пр.н.е. Во својот максимум бил прв град кој имал над 200.000 жители.

Семирамидините градини се едно од Седумте светски чуда. Изградени се од Набукодоноскор II околу 600 год.пр.н.е. за неговата жена која копнеела по родниот крај каде имало бујна вегетација. Овие бујни висечки градини се опширно документирани од старогрчките историчари како Страбон и Диодор Сикул, но освен тоа, нема наоди кои би го потврдиле нивното постоење, т.е. не постои ниту еден вавилонски запис кој зборува за ваква градина. Иако се собрани извесни наоди кои укажуваат на нешто такво, тие не го потврдуваат она што ние го знаеме од историчарите, што впрочем личи на фантазирање.

Зигурат (вавилонски - „да се зида на високо место“) е храм кула. Изграден пред 5.000 години пр.н.е. Во Месопотамија досега се откриени 32 зигурати, од кои денес 28 се во Ирак и 4 во Иран. Храмот би посветен на божество. Врвот на Зигуратот служел за религиозни обреди како и за астрономски истражувања. Зигуратот било 20 метарско здание, кое располагало со платформи со различна ширина, во основата била долга 210 метри, со три спратови. Бил изграден од сушени тули.

Вавилонската кула – Во Библијата се среќаваат две преданија за Вавилон. Првото е за градењето на градот Вавилон и подигање на Вавилонската кула, второто е за смешување на јазиците и распространување на човештвото. Според Библијата по Потопот, човечкото општество го претставувало еден народ, кој народ говорел на еден јазик. Од исток народот се насочил кон земјата Сенар (на долниот тек на Тигар и Еуфрат), и го изградиле Вавилон и една висока кула до небото *«за да си создадаат свое име»*. Градбата на кулата била прекратена од страна на Бог, кој го "помешил" јазикот на народот, поради кое тие престанале да се разбираат еден помеѓу друг. Народот на Вавилон не можел да продолжат со изградбата на кулата бидејќи се распрснале по целата земја што дотогаш ја познавале. Така историјата за вавилонската кула ја објаснува *појавата на различните јазици* по Потопот. Овие податоци датираат околу 2.000 години пр.н.е. Вавилонската кула претставувала највисок зикуран висок 91 метар. Кулата се нарекувала Етеменанки односно „дом, помеѓу небото и земјата“. Крајот на Вавилонија се поврзува со Персиското кралство. Кое се прославило со велелепните палати и сали на градовите Персеполис и Суза.

ЕГИПЕТ

Стариот Египет прет-ставува неколку милениумска држава, која се наоѓала во североисточна Африка, по долниот тек на текот и делтата на реката Нил. Се смета дека во Египет имало населување на човекот дури пред 250.000 години пр.н.е.. Во текот на 4.000 години пр.н.е. од номи - мали територијални единици биле создадени две големи империи – Горен и Долен Египет. Успехот за создавањето и обединувањето на државата се припишува на управникот на Горен Египет - Менес. Во времето на неговото владеење (3.100 год. пр.н.е.), главен град станал Мемфис, кој се наоѓал во јужниот дел на реката Нил. Првите споменици, кои се напишани со египетски хиероглифи (*Грчки збор што значи свет запис. Хиероглифи се идеографско писмо или сликовито-знаковно писмо врежано во камен. Покасно, хиероглифското писмо се пишувало на тенки папирусни листови*).

Во 2.800 година пр. н.е. се формирала древно-египетската цивилизација. Единствен владетел на древниот Египет бил фараонот кој имал неограничена власт низ целата држава. Фараонот бил глава на митот кон сите богови во при што и самиот тој бил сметан за бог. Воглавно целокупниот култирен и религиозен живот на египјаните се базирал врз веруваеата за загробниот живот на човекот. Токму поради тоа, во чест на фараоните биле градени гробници - пирамиди, со верување дека на владетелот-бог и по смртта треба да му се обезбеди постојно место каде ќе живее и владее во загробниот свет. Кога некој од фараоните умираше, истиот со сите египетски почести и обреди бил

погребуван во својата пирамида (секој фараон си имал своја пирамида изградена од робовите чиј владател бил тој).

Всушност, пирамидите биле сложен меморијален комплекс од храмови, ходници, разни простории, гробница на фараонот со саркофаг-ковчег каде бил положен фараонот, делови каде се наоѓаат разни погребни дарови (предмети, фигури, садови и др.), сфинги - заштитнички на гробницата, хиероглифски натписи, разни декорирани слики и релјефи и сл.

Познати пирамиди биле на фараоните: Кеопс (Хуфу), Кефрен (Хафра), Микерин (Менкаур)-трите пирамиди се најистакнати симболи во Гиза, потоа Џосер, Снофер и други. Древните Египјани имале култ кон богот на сонцето Амон Ра, а фараоните се нарекувале дека се негови синови.

Во долгата историја на Египет, можат да се издвојат повеќе периоди на обединување, раздвојување, на раст и опаѓање, на успешни војни и порази. Сепак, Египетската држава била добро организирана заедница. Целиот стопански живот се реализирал непоследно по плодната долина и делта на реката Нил.

Познати делови во Египет каде се сместени пирамидите и разни други храмови се Гиза, Мемфис, Пештерскиот храм во Долината на кралевите во Абу Симбел, храмот на првата жена фараон Хатшепсут, гробниците-пирамидите – Кеопсова и Тутанкамонова, светилиштето во Карнак, комплексот во Дејр ел Бахри во близината на Теба, храмот посветен на богот Амон, Нубијските пирамиди и други.

Во време на владеењето на фараонот Аменхотел III, древниот Египет го достигнал своето величество. Од провинциите во Азија добивал како даноци мед, олово, сребро, животни, вино, слонова коска и сл. Во времето на фараонот Нехо II, бил направен канал, кој го поврзувал Нил со Црвеното Море.

Во текот на 332 год. пр.н.е. во Египет навлегла армијата на Александар Македонски и државата станала дел од неговата империја. По распадот на неговата империја, Египет попаднал под власт на Птоломеј Лаг – основачот на македонската династија на *Птоломеите Лагиди* (305-30 год пр.н.е.). Главен град станал Александрија. За време на управувањето на царицата Клеопатра – последната од династијата на Птоломеите, Египет се вовлекол во политички борби со Рим, по што набрзо станала римска провинција. По распаѓањето на Римската Империја, Египет станал провинција на Византија. Во 639-642 година Египет бил завладеан од страна на Арапите, а покасно од Османлиската Империја.

Трите пирамиди кои се наоѓаат во Египет, во тогашниот град Гиза, денес во самото предградие на Каиро се единствените досега сочувани светски чуда. Пирамидите во Гиза се единствени досега сочувани од седумте светски чуда, и во 1979 година се влезени во листата на УНЕСКО како светско наследство.

Кеопсовата пирамида е дел од светското чудо (не и двете помали пирамиди покрај неа), која е изградена по налог на фараонот Куфу (владетел на четвртата династија во 2.560 год. пр.н.е.) како негова гробница. Прирамидата во почетокот била висока 147 метри. Секоја страна од пирамидата е прецизно ориентирана кон четирите страни на

светот. Должината на страните во основата на пирамидата се 230 метри. Целата градба се состои од приближно 2.300.000 камени блокови (а според други преку 3 милиони блокови) од кој секој блок тежи од 1 до повеќе од 2,5 тона, а најтешкиот меѓу нив тежел 15 тони. Големите камени блокови од кои што е граден таванот за кралскиот салон, тежеле и преку 50 тони. Истите се носени со чамци од каменоломот од левата страна на реката Нил и тоа само во пролет кога реката се излевала. Се верува дека целата градба траела цели 20 години по 3 месеци годишно и тоа за време на поплавите на Нил, кога не можела да се обработува земјата. На неа работеле 100.000 луѓе - робови и селани. Додека пак, според грчкиот историчар Херодот, за изградбата Големата пирамида во Гиза, во Египет, биле потребни 400.000 луѓе и 20 години за да се изгради. Била висока 147 метри, а е изградена од 2,5 милиони камени блокови (секој тежок по 2,8 тони). На северната страна е влезот во внатрешноста кој води низ ходници, премини, галерии, па сè до кралската гробница која е во средината на самата пирамида и е изработена од црвен гранит со неверојатна прецизност на блоковите. Саркофагот-ковчегот е изработен од истиот гранит и со истата прецизност и е само 1 см. потесен од влезот во гробницата.

За да ја разбереме голе-мината на Кеопсовата пирамида, просторот е голем како катедра-лата Св. Петар во Рим и катедралите во Милано и Лондон заедно. Со каменот со којшто е изградена може да се обиколи цела Франција со сид висок 3 метри и широк 30 см.

КРИТ И МИКЕНА

После археолошкото откри-вањето на пирамидите, второ епохално откритие во 19 век, било откривањето на гробницата на микенските владетели во Микена и градот Троја. Овие откритија се дело на германскиот трговец и авантурист Хајнрих Шлиман во 1876 година. Тој ја пронашол и златната маска поставена на лицето на Агамемнон.

Остатоци од тој период се Крит и Микена, центри на Критско-микенската цивилизација (3.000-1.400 год.пр.н.е.) или Минојската цивилизација-наречена по името врховниот свештеник и владетел Минос. Познати локалитетите се Консос, Фостос и Малија каде се откриени разни изработки од убаво сликана керамика (садови-амфори, ќупови) и метал, скулптури, монументални гроб-ници-„лавоска врата“, „киклопски ѕидови“ и кралската тркалезна гробница.

Оваа цивилизација се истакнува со познатата Миноска палата која е украсена со прекрасно сликарство и фрески. Додека пак, во критската палата се среќава фреската Кнезот на лилјаните, Парижанка и Три госпоѓи.

Микенската е војничка цивилизација со моќни градови тврдини опкружени со киклопски ѕидови (според грчката митологија-легенда за киклопите што ги зидале). Влезот во микенската тврдина го означува познатата Лавоска потра, а во нејзина близина е Атреевата гробница. Критско-микенската цивилизација, најверојатно исчезнала некаде околу 1.400-1.200 година пр.н.е. кога била совладана од инвазиите на новите популации – Дорците.

Седумте светски чуда (или Седумте светски чуда на Античкиот Свет)

се широко позната листа на седум популарни места на класична антика. Листата била воглавно туристички водич за патниците на Античкиот Свет кои сакале да ги видат најпознатите и најатрактивните дестинации. Во листа според хронолошкиот ред на нивната изградба, седумте чуда се:

Чудо	Дата	Изградено од	Уништено	Причина
Кеопсова пирамида	2550 BC	Египќаните	/	/
Семирамидини висечки градини	600 BC	Вавилонците	по 1 век п.н.е.	земјотрес
Храмот на Артемида во Ефес	550 п.н.е.	Лидиците, Грците	356 BC	пожар
Статурата на Зевс во Олимпија	435 п.н.е.	Грците	5-6 век	пожар
Мавзолејот на Мавзолос во Халикарнас	351 п.н.е.	Каријците, Грците	до 1494	земјотрес
Колосот од Родос	292-280 п.н.е.	Хелинистичка Грција	224 п.н.е.	земјотрес
Светилникот во Александрија	3 век п.н.е.	Египет	1303-1480	земјотрес

Храмот на Артемида во Ефес бил грчки храм посветен на грчката божица Артемида. Самиот храм бил изграден околу 550 година пр.н.е. Денеска од храмот може да се видат само остатоците од темелите. Храмот се наоѓал на околу 50 километри од денешниот турски град Измир. Иако темелот на храмот бил започнат уште во 7 век пр.н.е. целосно бил завршен во 550 година. Храмот бил украсен од бронзена статуа кои ја изградиле најголемите уметници во тоа време-Фидиј, Поликлет, Кресилас и Фрадмон. Храмот служел за религиозни цели. Храмот во текот на своето постоење бил посетуван од страна на голем број трговци, туристи, уметници и кралеви кои со доаѓањето отдавале почит на грчката божица. Според неодамнешните археолошки ископувања на храмот биле откриени многу дарови кои биле давани од страна на посетителите кои доаѓале дури и од Персија и Индија се со цел да ја согледаат нејзината убавина. Во нокта на 21 јули 356 година пр.н.е., човекот чие име му е Херостратус, во намера да се прослави и неговото име да влезе во историјата го запалил храмот, кој пак изгорел до темел. Таа ноќ се родил и Александар Македонски. За овој настан познатиот историчар од античко време Плутарх забележил дека божицата не била во храмот таа ноќ бидејќи присуствувала на раѓањето на идниот најголем војсководец, па и затоа не можела да го спаси храмот од пожарот од кој бил зафатен. Самиот храм бил обновен со помош на Александар Македонски кој веќе ја освоил за тоа време цела Мала Азија. Кога Готите во 262 година го разрушиле повторно храмот, жителите на Ефес настојувале да храмот повторно го обноват. Но до 4 век повеќе од жителите го прифатиле христијанството и храмот го изгубил своето значење. Последен нешто кое е врзано со историјата на овој храм е од 401 година кога го срушил Свети Јован Хризост. Подоцна

кога Ефес бил напуштен, археолошките ископувања започнале во 19 век.. Со ископувањата се откриени темелите на храмот.

Статуата на Зевс е посветена на врховниот бог на старите Грци, во која чест се одржувале Олимписките игри, и која се наоѓала на самата планина Олимп по која и игрите го добиле називот свој. Олимп била важен религиозен центар на Древна Грција.. Во текот на 5 век пр.н.е. граѓаните на Олимп решиле да изградат храм на Зевс. Тој бил 64 метри на должина и 28 на ширина. Височината била 20 метри. Статуата на Зевс била поставена во дното на храмот. Според изворите таа била висока околу 12 метри и постоело некое предание дека доколку Зевс се крене би можел да го разруши таванот. Задачата за изработка на Статуата на Зевс, му била доделена на атинскиот скулптур Фидиј. Со изградба на храмот, во наредните години храмот привлечел многу посетители и верници од целиот свет. Оваа градба била изработена од дрво, кое било покриено со тенок слој од слонова коска, а облеката на Зевс била покриена со златни лисја. Во десната си рака Зевс држал златна статуа која била висока околу 5 метри на божицата на победата Нике. Во 394 година од н.е. односно околу 800 години од нејзиното градење статуата на Зевс била пренесена во Константинопол, метрополата на Византија. Кога Олимписките игри биле забранети во 391 година по наредба на императорот Теодосиј II, како пагански обичај било наредено овој храм да биде затворен. Историчарите сметаат дека изгорела по време на пожар во дворецот на императорот Теодосиј II во 492 година. Статуата на Зевс е единствената од седумте чуда која се наоѓала на европска почва.

Мавзолејот од Халикарнас бил надгробен споменик на каријскиот крал *Марсолеот*. Бил изграден на површина од 33 x 39 м, а висок 50 м. Ова место претставува гроб на еден од античките владетели. Сепак, Мавзолејот се разликувал од пирамидите по многу работи- помеѓу останатото, убавината на овај објект е таа која е поголема од неговата величина, убавината возбужда милиони луѓе од времето на изградба па се до денес. Мавзолејот се наоѓа во градот Бодрум (во старогрчка доба *Халикарнас*), на брегот на Егејското Мре, во југозападниот дел на денешна Турција. Градењето на Мавзолејот било завршено околу 350 год. пр.н.е., три години по смртта на Мавзолејот и година дена посмртта на неговата сестра. Во текот на 16 век Мавзолејот опстојувал во одлична состојба се додека силен земјотрес не го оштетил неговиот кров и колонадите (столбовите). На самата локација каде што некогаш се наоѓал Мавзолејот денес можат да се видат само остатоци од неговите темели. Самата конструкција на Мавзолејот била правоаголна во основата, димензии 40 x 30 м. Гробницата и саркофагот биле изградени од алабастер и украсени се со злато и поставени се во централниот дел на Мавзолејот, на издигнатиот подијум поплочено е со мермер и опкружено со колонади (столбови) во јонски стил. Вкупната висина на Мавзолејот била 45 м, од што во централниот подиум со гробницата бил висок 20 м, 12 м биле високи стубовите, 7 м пирамидниот кров и 6 м статуата со коњите на врвот на кровот. Убавината на градбата не била само во неговата структура, туку и во декорациите и статуите со кој беа

украсувани неговите сидови на разните нивоа од градбата, од подот до самиот покрив. На градбата се наоѓала и неколку десетици статуи од луѓе, лавови, коњи и други животни во природна величина и обем. Посебно место во историјата му припаѓа на оваа градба не само поради бројните статуи на луѓе и животни, туку и поради тоа што таа не била посветена на ниеден од боговите на старата Грција.. Денес по името на оваа градба сите големи и раскошни гробници се нарекуваат Мавзолеи.

Колосот од Родос претставувал бронзена статуа на богот на сонцето Хелиос. Се наоѓал на островот Родос во Егејско Море. Статуата имала висина од 36 метри и во тоа време била најголемата во светот. Статуата е дело на Харес од Линдос и е завршена во 280 година пр.н.е. По пропаѓањето на македонската држава на Александар Македонски, раководството на Родос го превзел Птоломеј I Сотир. По неговото утврдување во Египет односно Александрија, тој склучил сојуз со Родос со цел да ја контролира трговијата во источното Средоземноморие. Во 305 год.пр.н.е. синот на другиот македонски крал Антигон I Едноокиот – Деметриј I Македонски го опседнал Родос со војска од 40 000 души. Опсадата траела цела година. На крај бил принуден да отстапи бидејќи се приближувала флотата на Птоломеј. Народот на Родос решил да ги продаде искршените орудија и да изгради храм и статуа на почитуваниот бог на сонцето Хелиос. Храмот бил урнат од земјотрес но, се' додека не се урнал во целост, претставувал туристичка атракција – до 654 година, кога арапите го ограбиле и ги продале бронзените делови од статуата. И покрај создадената легенда дека Колосот се наоѓал на некое од трите пристаништа, тоа до денес не е докажано. Најверојано тој бил изграден врз акрополот, светилиштето на богот Хелиос.

Светилникот во Александрија бил изграден околу 290 год.пр.н.е. на островот Фарос, блиску до градот Александрија во Египет. Разрушен е во 1375 година од земјотрес. Денеска на истото место има тврдина наречена Каинт Беј. Значењето на Светилникот се согледува во можноста во тоа време да се овозможи на бродовите безбедно патување и враќање во Александрија. Во архитектонска смисла овој светилник имал најмногу значење- тоа била најголемата градба на светот чија светлост можела да се здогледа и до 50 километри од Александриското крајбрежје. Многу брзо по смртта на Александар Македонски, неговиот наследник, Птоломеј I ја превзел власта во Египет. Кога Египет бил завземен од страна на арапите, Александрија била упостоштенa и нејзиното богатство ограбено. Светилникот продолжил и за нив да има големо значење и покрај тоа што престолнината на Египет била преместена во Каиро. Во земјотресот од 956 година светилникот останал со мини-мална штета. Но со оглед на специфичната положба на Светилникот, следувале серија од силни земјотреси и тоа во 1303 и 1323 година во кои скоро бил разрушен. Според кажувањата на султанот Мамелук, во самиот град заедно со неговата војска не можел да влезе поради рушевините од самиот светилник, затоа на истото место тој изградил тврдина. Светилникот претставувал кула со височина од 134 метри и на времето е бил еден од највисоките конструкции, создадени од човекот. Архитект на Светилникот е Сострат Книдски. Градењето на

светил-никот траело околу 5 години. Објектот бил на три ката. Бил изграден од бели камења и со трегери. Долниот дел од Светилникот бил во форма на квадрат со плошина од 8,5 м². Четирите сидови му биле обрнати во насока на четрите страни на светот. Првиот спрат бил висок околу 57,7 метри, вториот кој бил во форма на осмоаголник имал височина од 27 метри. На врвот била поставена статуата на Посејдон со височина од 7 метри.

Метално време во Македонија

Металното време ги вклучува бронзеното и железното време и го опфаќа периодот од пред 2.000 години пр. н.е. Тоа е време на доселување на индоевропски групи и мешање со автохтоното население.

Податоци за почетоците на раното бронзено време датирани се пред 1.900 година пр. н.е. и потекнуваат од Пелагонија. Во ова време населбите ги граделе и на тешко достапни возвишенија (Скопско Кале и Шуплевац), веројатно поради заштита од напади. Правеле и куќи од камен, а садовите биле правени од грубо обработена ранабронза и сл. Вакви наоди застапени во стратиграфија над енеолитскиот слој пронајдени се во Карамани, Бакарно Гумно и Црнобуки, како и во Арменохори кај Лерин, на крајониот лужен раб од Пелагонија. Други локалитети се Рисоки Рид кај с.Букри, локалитетот Тумба кај Кравари, локалитетот Тумба кај Барешани, локалитетот Црнилани и локалитетот Хераклеја кај Битола.

Надвор од Пелагонија, наоди од овој период се познати од локалитетот Црвени Ливади кај Враниште и Радожда близу Струга, Пештани, Охридско, потоа од Демир Капија, и од Кале во Скопје.

Кон средината на бронзеното време (1.900 – 1.500 год. пр. н.е.) се почувствувал мир од дотогашните преселби на индоевропските племиња, се откриени податоци од локалитетите Тумба кај Канино, Тумба кај Радобор во околината на Битола, потоа Прибовце кај Лопате, Кумановско, Градина во Демир Капија и други.

Покрај домашни производи од бронза (бронзени садови, орудија, оружја, статуетката тетовска Менада, керамички изработки и сл.) можат да сретнат и наоди донесени како микенски импуто од цивилизациите од југ (параден меч, керамички изработки и слично).

Доцниот бронзен период (1.500 – 1.200 г. пр. н.е.) досега е најмалку истражен, а основните сознанија се добиваат преку наодите од Варош кај Прилеп. Во XII век пр. н.е., Балканскиот Полусотров го зафаќаат нови бранови на немири и преселувања – Големи егејски преселби, кои со себе го носат и новото време познато како железно време, со што и официјално завршува бронзениот период.

Почетоците на железното време во Македонија се поврзуваат со Големите егејски преселби. Во три наврати територијата на Македонија била зафатена од големите движења на народите од север и северозапад продирале кон богатите медитерански градови. Во третиот бран и Македонија била цел на новодојдените народи. Археолошки наоди од овој ран, транзиционен период на железното време има малку.

Сепак, како најпознат локалитет од железното време се требенишките кнежевски гробови од VI век пр. н.е., потоа локалитетите

кај селата Радолишта и Речица. Меѓу најпознатите племиња што живееле во Македонија биле: Пелагонците, Пајонците, Бригите, Илирите, Едонците и Траките, а кон крајот на IX век пред н.е. низ сите предели на Македонија ги среќаваме и античките Македонци населувајќи ја постепено речиси целата територија до планината Пинд на југ.

Некаде околу 700 години пр. н.е. ситуација се стабилизира и започнува железното време. За разлика од населбите, некрополите во Македонија се систематски истражувани и истите ги има во неколку типови: гробови под тумули, рамни некрополи и крајпатни гробови. Така, на локалитетот Висои е испитан тумул со 44 гробни конструкции, а во Пелагонискиот регион се евидетирани томули кај селата Беранци, Мојно и Орле. Други локалитети од железно време се: Орлова Чука, Кунова Чука, Текешински лозја во источна Македонија, гробница во Тетово, наодите на Дамјан, Радовишко; Оризари, Кочанско и село Бразда, Скопско.

Во тоа време се живеело во утврдени населби со сидови без малтер, се изработувале убави глинени садови, накит, оружје и орудија. Во периодот од VIII до VI век пред н.е. постојано јакнело племството аристократија, се развивала трговијата и занаетчиството. Од ова време се познатите позлатени наоди од Требеништа, Охридско и наодите од Таринци, Штипско. Во тој период се одвивал процесот на формирањето на најстарите народи во Македонија и започнува формирањето на првите држави.

Некрополата Требениште беше сосема случајно откриена во 1918 година од страна на бугарските војници во екот на воените кампањи во Првата светска војна. Пронајдениот материјал, извонредно богат и разновиден, беше однесен во Софија и беше чуван во тајност се до 1927 година, кога беше публикуван од страна на Богдан Филев. Стануваше збор за гробни наоди од седум гробови, каде беа пронајдени две златни маски.

Во годините од 1930 – 1934 година од страна на Белградскиот музеј на кнез Павле, а под раководство на Никола Вулиќ биле превземени нови археолошки истражувања. Притоа се откриени 15 гробови, во кои беа пронајдени уште две златни маски. Сите наоди биле однесени во Белград.

После ослободувањето во неколку наврати 1952-53 г. и 1972 г. продолжија истражувањата, и при тоа, во Требенишката некропола се пронајдени 56 гробови. Во овој случај се откриени бројни предмети: пехари, амфори, бронзени шлемови, бронзен кратер, орудија, оружја и друго.

Слични златни маски од исто време пронајдени се и во архајската некропола Анхиалос кај денешен Синдос, во близина на Солун; потоа кај Казанлак во централна Бугарија; делови од златна маска се најдени кај Беранци, Битолско, и последното пронаоѓање е на златната маска во Охрид во 2002 година, во северниот дел на Самоиловата тврдина.

Археолозите во Македонија се сигурни дека вакви и слични златни маски треба да се откријат и на други места, што значи дека бројот на откриени златни маски во блиска иднина ќе биде далеку поголем.

2. Карактеристики на уметноста и културата во античкиот период

Од 1.000 год.пр.н.е. до 400 год.од н.е. цивилизациите биле подложени на бурни времиња на пропаѓања и разорувања, формирање и исчезнување на кралства, доаѓање на ново население и формирање на нови држави. Всушност, античкиот период се време на империи почнувајќи од Асирското Царство-кое ја зафаќало западна Азија, преку Вавилонското-просторот на Месопотамија, потоа Персиското Царство-која била најмоќна светска сила се до 325 год.,пр.н.е., кога Александар Македонски ги освоил сите земји од Грција до Индија, и со тоа Македонското Царство станало најголемо и најмоќно.

Во почетокот на вториот век од нашата ера доминирале четири големи царства. Римското Царство-кое владеело со Медитеранот, во делови на западна и средна Европа, Блискиот Исток во Азија и северниот брег на Африка. На далечниот исток се наоѓало Кинеското Царство, помеѓу двете се наоѓале помалку познатите Партското Царство-западна Азија и делови од Блиски Исток и Кушантско Царство-средна Азија и Пакистан и северна Индија.

Наведените царства имале економски развој. Така, првите ковани пари се појавиле во седми век во грчка Мала Азија, во Македонија, Индија и Кина во петти век, за да потоа се прошират до западна Европа.

До 400 година по пропаѓањето на Рим и династијата Хан во Кина се довело до епохата во која не постоела доминантна сила. Голем дел од светот бил зафатен со војни, во кои многу градови при варварски напади ниле повеќепати разорувани.

За историјата и уметноста во стариот век во останатиот свет Африка, Америка и Австралија имаме оскудни податоци. Денес, современата археологија, преку нови методи успева да открива нови артефакти и податоци за цивилизациите надвор од Стариот Свет.

А) ЕВРОПА

2.1. Грција

Времето на настанувањето на античката грчка држава, култура и уметност започнува околу 1.200 година пр.н.е. кога од север на Грција се населиле Јонци, Дорци и Еолци, кои го покорице и асимилирале домородното население кое имало поразвиена култура, ја прифатиле и ја развиле уште повеќе. Тие се нарекле Хелени, а земјата Хелада, а подоцна го добиле името Грци од Римјаните. Најмногу информации за историјата на Грција се исцрпени од еповите „Илијада“ и „Одисеја“, напишани од слепиот поет Хомер. Во Хомеровото време (1.200-800 год.пр.н.е.), Хелените се уште живееле во родовско уредување, на чело на родот стоел старешина, постоело народно собрание-Агора, во кое влегувале сите мажи способни за војување. Постоел и Совет на старешини. Но, со развој на производствените сили, родовите почнале

да се распаѓаат на семејства, кои се обединувале во селски општини – Деми. По своето богатство се истакнувале родовските и воените старешини прераснувајќи во аристократи, а постоел и народ - Демос, составен од слободни луѓе и робови.

Во Античка Грција започнува култура која го поставува човекот во средиштето на сите појави, ослободена од загробниот свет, а носечена кон убавината човекот, животните и природата. Човекот е стандард по кој работите се ценат и се мерат. Така, според грчката митологија, митовите и легендите опфаќаат објаснувања за потеклото на светот и во детали опишување на животите и авантурите на мноштво богови, божици (пример: Зевс, Хера, Арес, Хефест, Аретмида, Аполон, Деметра, Афродита, Атина, Хермес, Хестија, Посејдон, Хад, Аксклепиј, Дионис, Ерос, Пан, Херакле итн.), херои, хероини (Ахил, Енеј, Јасон, Минос, Орфеј, Персеј, Прометеј, Тезеј, Одисеј) и други митолошки суштества (Минотаур, Гиганти, Горгони, Медуза, Сирени, Киклопи, Кентаур). Всушност, Грчките богови во основа ги носеле имињата на старите венетски и феникиски богови.

Античка Грција е период кога дури и ликовите на божествата имаат човечки изглед и особини, односно создавање на хуманизирани богови. Богови кои се богови на две крајности и во себе преку барање на рамнотежа ги соединуваат тие два елементи. Боговите се помеѓу две рамнотежи: природата и човековиот живот, односно соединување на два елементи. Пример: Аполо бог на сонцето и светлината, но и на музиката и поезијата, Дионис бил бог на плодноста, но и на пијанството и виното, Хермес бог на трговијата, уметноста, литературата, но и гласник на боговите итн.

Архитектурата и уметноста биле правени за да му одговарат на човековите потреби и желби, да му годат на човековото око, а не на божеството. Според тоа, боговите се човечки а не идеализирани и фантастични суштества. Возвишената вистина се крие во мудроста и вистината, во реалниот и физичкиот свет, во човековото тело и свест, и според тоа од „човекот почудесно нема“.

Грчките храмови се појавуваат во различни видови: дорски, јонски и коринтски стил. Храмовите се затворен организам каде не се собирале верници, туку во него била поставена статуата на божеството на кој бил посветен.

Презентацијата на ваквата слобода и на овој класичен идеал највисок дострел достигнала во времето и преку делата на скулпторот Фидија (5-6 век пр.н.е.). Негови најпознати дела се: скулптурите на Атина Партхенос, Аполон, Афродита, Зевс, фрлачот на диск, на повеќе антички херои, филозофи и други. Неговите дела ги краселе просториите на многу храмови, и се разбира и Партенон - Акрополот во Атина. Голема заслуга за делата на Фидие има владетелот, политичар, говорник и војсководец Перикле кој го ангажирал познатиот вајар да ги изваја релефните постановки на Партенотот, но и на други храмови. Така, за време од 40 години изградени се најважните дострели на грчката класика: Пропилеите, Партенон, Ерехтеон и Тремот со Каријатиди, храмот на Атина Ника, како и поголем број на театри во повеќе градови.

Типична керамика на грчките вазни, амфори и други керамички производи е црнофигуралниот стил, односно доминација на

декорацијата со црни фигури врз црвеникава боја на печена глина на кои биле насликани фигури на луѓе, флора, фауна. Исто така, изработени се и различни релефи на мермер и сл.

Во V век пред н.е. се исковани и првите метални пари. Грчаката трговија се проширила и во соседните острови, а со тоа и појавиле и првите колонии во западните крајбрежни делови на Мала Азија, јужните делови на Апенинскиот Полуостров, Сицилија, крајбрежни делови на Јонско и Јадранско Море, Кипар и на други места.

Развојот на древната грчка култура се должи на големиот број филозофи, градители, уметници, кои придонеле за развој на повеќе науки, филозофија, медицина, архитектура, уметност, урбанизам, историја и други.

Значајни центри каде има доволно остатоци и каде можеме да ја проследиме грчката култура се: Атина, Делфи, Олимпија (Првите Олимписки игри се одржале во 776 година пр. н.е.), Микена, Делос, Епидаврос, Ефес и Милет во Мала Азија /Турција/ и други. Дел од наведените центри и поголем број од нивните објекти се заштитени и ставени во листата на светско наследство.

Напоредно со развојот на Грција била во отворена војна со Персија, а подоцна и со Македонија, од која во 338 година пред н.е. во Битката кај Херонеја била поразена и потпаѓа под власта на владетелот кралот Филип II Македонски.

2.2. Македонија

Етничката карта на Македонија во текот на вториот и првиот милениум пред нашата ера ја исполнувале голем број племиња и племенски групи. Етничката состојба започнува да се стабилизира во VIII век пр. н.е., така што во просторот на Македонија се среќаваат разни Пајонски, Илирски и Македонски племиња. Нешто покасно започнува формирањето на племенски сојузи од Пајонци и Античките Македонци. За староста на племето Пајонци и Пајонија, дознаваме во Илијата делот на поетот Хомер (1.200 години пред н.е.), во кое се споменати како учесници во војната на страната на Троја во сојуз против Ахајците. Во V век пред н.е. Пајонците формирале своја држава Пајонија (Пеонија). Се протегала по целиот тек на реката Вардар (Аксиос), на исток до реката Струма, и на запад до Пелагонија. Пајонските кралеви се крунисувале со ритуално капење во реката Астибос.

Познати пајонски владетели биле Теутаос, Ликеос, Агис, Патрај (современик со Александар Македонски), Леон, Дропион и други. За најголем пајонски град се смета Билазора (убицирана кај с.Кнежје во Овчеполието, Светиниколско, а според други утврден град во близина на Велес). Друг значаен град бил лоциран кај денешна Демир Капија (Стена). Конечното анкетирање на Пајонија од страна на македонската држава се случило во 217 година пред н.е.

Античките Македонци ги сочинувале повеќе етноси - племиња Бриги, Пајонци, Пелагонци, Линкеси, Енгелани, Дасарети, Орести, Еордаи, Елимеи, Ботнајци, Пиеријци, Алмопи, Мигдонци, Крестонци, Бисалти, Еордејци, Едони, Деуриопи и други. Формирањето и обединувањето на македонските етнички заедници се одвивало во

периодот на крајот на вториот милениумот пред нашата ера, се до VII век пред н.е. Првата династија на македонски кралеви била „Аргеади“, и доаѓа од местото Аргос во близина на Костур. За основач на династијата се смета Пердика I, кој околу 700 г. пр. н.е. ги обединил некои од долномакедонските племиња. Првата престолнина била Ајга (Еге), во близина на Воден.

Во V век пред н.е. за времето на кралот Александар I (490 - 450 година пр.н.е.) се ковани првите македонски монети. Исто така, овој крал како натпреварувач бил учесник на Олимписките игри во Грција, при што добил и награда, лаворов венец. Доминантна религија во Македонија била Грчката, односно Грчките богови што во основа ги носеле имињата на старите феникиски и венетски богови (Венети = архаични словени): Крон, Сеус, Бер, Олган, Аид и други.

Значителен развој државата доживува за време на кралот Архелај (413 – 399 г. пр. н.е.), кој градел патишта, тврдини, ја уредил и опрепил војската, ја преместил престолнината во Пела, воспоставил блиски врски со хеленските градови полиси од југоти, и овозможил културен подем на државата (престојувале грчки писатели – Еврипид, кој ја напишал драмата „Архелај“, историчари – Тукидид, уметници – Зевксис кој ја насликал царската палата.

Филип II Македонски (359 – 336 г. пр. н.е.) е кралот кој успеал да ги преброди нестабилните и економски тешки години, и Македонија за дваесетина години ја претворил во најголемата и најмоќна држава на Балканот. Тој со пари го купил мирот со Илирите и Пајонците. Успеал да ја формира најмоќната војска – македонската фаланга, вооружена со долги копја – сариси. Вовел и финансиска реформа во ковањето на македонски златни монети – статер, со што бил првиот македонски крал кој ковал златни монети. Познати места од каде се експлоатирало злато било Мариово, просторот на подгорието на Кожуф, Осоговските Планини и други места. Македонија ја проширил кон север освојувајќи делови од Илирија, ја освоил Пајонија, на југ ја освоил Тесалија, делови од Тракија, го анкетирал Халкидик, а во 338 година пред н.е. во битката кај Херонеја, во областа Беотија успеал катастрофално да ја победи грчката војска и се прогласил за хегемон на Грците.

Војната што била објавена на Персија од страна на Филип, ја започнал и успешно ја завршил неговиот син Александар III Македонски (336 – 323 г. пр. н.е.). Родители на Александар биле Филип и Олимпија, уште како малад поседувал со многу способности (примерот со коњот Букефал и сл.), а негови учител бил Аристотел од кој учел филозофија, етика, политика, литература, медицина, што подоцна ќе биде од голема важност за идниот крал.

Во војната со Персија, Александар бил апсолутен победник во сите битки (Граник – 334 г.пр.н.е.; Ис – 333 г.пр.н.е.; решавачка битка кај Гавгамела – 331 г.пр.н.е. каде дефинитивно го совладал персискиот крал Дариј III.) и ја завзел персиската престолнина Персополис.

Во области кои ги освоил бил пречекан и како ослободител, пример: во Египет (кој повеќе години бил под Персиска власт) бил пречекан како ослободител и бил прогласен за фараон, а покасно во негова чест бил изграден градот Александрија, библиотека со светилник. На патот кон освојувањето на светот – според тогашните верувања,

останала само Индија. После почетните успеси и поразувањето на индискиот крал Пор, Александар попуштил пред се поради погласните барања на неговите војници за престанување со освојувањата. Така, во 326 година пр.н.е. завршил најепохалниот воен поход во историјата на човештвото. Во период од осум години, биле поминати 10.000 километри.

Неговата држава се протегала на неколку милиони километри, на три континенти, во неа живееле разни народи кои говореле различни јазици. Според, Плутарх, Александар не бил само голем војсководец, туку по своите убедувања бил космополит и останатите народи не ги гледал како варвари туку рамноправни на себе. Во новоосвоените земји основал околу 70 градови, од кои Александрија во Египет, ќе прерасне во еден од најзначајните градови на Медитеранот. За центар на неговото царство го прогласил градот Вавилон.

Негова идеја било да основа светско царство на обедини народи и ќе излегува на светските мориња. За оваа идеја јасно говори постапката како што била свадбата во Сула, кога тој им кумувал на 10.000 Македонци кои склучиле брак со Персијки („Свадба на народите“ или „Свадба меѓу Европа, Азија и Африка“). Исамиот тој за свои жени ги зел персијанките Статира и Рокасана, која ќе го роди неговиот син Александар IV. Сепак, овие идеи згаснале со смртта на Александар. Како и многу моменти во неговиот живот, и неговата смрт во 323 г.пр.н.е. останува обвиеана со мистерија.

После неговата смрт неговата држава се распаднала на неколку посебни држави во кои управувале македонските благородници.

Од сверата на културното наследство од оваа Цивилизација денес се среќаваме со следните артефакти: остатоци од оружје на македонската фаланга (копја, штитови, мечеви, ножеви, шлемови, оклопи), потоа македонски златни монети - статер, како и монети од други македонски кралеви, неколку гробници на македонски кралеви - гробницата и ковчегот на Филип II во Вергина, остатоци од македонските градови Ајге и Пела, повеќе мозаици, составоци од храмови, палати, скулптури на Филип II, Александар III Македонски и други предмети.

2.3. Рим

Јадрото на Римската Империја започнува од градот Рим, кој според легендата го основале браќата Ромул и Рем на 21 април 753 год. пр.н.е. (VIII век пр.н.е.). Во почетокот градот се формирал на седум ридови, за да покасно значително и просторно се прошири. Околу 1000 година Рим бил најважниот град во Стариот свет и веројатно најголем град во светот со околу 1,5 до 2 милиони жители.

Низ долгата историја Рим бил главен град на Римската Империја, потоа и град каде се зацврстило христијанството, центар на Римската католичка црква и дом на папите – Светата Столица или Ватикан.

Рим, покрај тоа што бил стопански, културен и уметнички центар на Римското Царство, во средниот век бил влијателен центар на новиот уметнички правец Ренесансата, Католичката црква и главна метропола на новата држава Италија.

Важноста на римската држава се гледа од нејзините универзални величенствени цивилизциски придо-бивки, како што се архителкурата и уметноста која имаат практични обејџја и превенствено биле наменети за човекот. Важна улога во развојот има нејзиниот бурен политички развој од три период: од Кралство, преку Република до Царство, проследено со владеење на стотици кралеви, сенатори и цареви. Листата на владетели на Рим и Римската Империја е долга, која започнува од Ромул-првиот од седумте легендарни римски кралеви, па продолжува преку најуспешните кралеви и цареви - Цезар, Октавијан Август, Тибериус, Трајан, Хадријан, Марко Аурелиј, Диоклецијан, Калигула, Нерон и други.

Од IV век пр.н.е. Римјаните, кои дотогаш ја исповедале етрурската религија, ја прифатиле и преобразиле грчката митологија, и започнале да веруваат во повеќе богови. Како најважни богови биле: Јупитер (грчки Зевс), Јунона (грчки Хера), Марс (грчки Ариес) итн, на број 12 главни богови и уште толку различни други богови.

Царството се проширувало и развивало преку освојувачки војни во Европа, Африка и Азија. Така, во својот максимум Римската Империја се протегало низ целиот Медитеран, западна, средна и југоисточна Европа, северна Африка и југозападна Азија, и при тоа зафакала површина од 5 милиони километри квадратни, со 88 милиони жители.

Владеењето со Царството не одело глатко, туку напротив постојано било изложени на војни, востанија на рабови, епидемии, природни катастрофи (земјотреси, суши, поплави, вулкански ерупции и сл.), внатрешни немири, убиства на владетели, сенатори и слично.

Рим и Царството е познато и по воведувањето на Римските закони (451 год.пр.н.е. запишани на 12 бронзени табли, и биле изложени лавно во Римскиот форум), како и по појавата на новите науки и научни дисциплини, противењето, гонењето и убивањето на христијаните.

Христијанството како нова религија, со влегувањето во Рим била насилно одбивана, за да покасно преку апостолите Петар, Павле и другите масовно биде прифатена од сиромашните народни маси и робовите. После некоку векови напорна борба, христијанството продира на сите продрачја во моќната држава. Римската Империја, од противник станува интерна-ционален пропагатор, за брз и широк подем на христијанството, како нова религија за сите граѓани, во и надвор од Империјата.

Почетоците на поделбата на Римското Царство настануваат уште во 330 година кога Константин Велики одлучил да ја промени престојнината Царството од Рим во малиот град Визант, и во негова чест бил наречен Константинопол, односно Цариград. Ваквата одлука, нешто покасно во 395 година довела и по поделба на Римската Империја на Западно и Источно.

Формалниот крај на Римската Империја настанал во 476 година кога германските варварски племиња предводени од Одоакар го завзеле Рим и го протерале последниот римски цар.

Гледано од уметнички агол, трите периоди на римската држава можат да се перцепираат и како три различни периоди на римската уметност и култура.

Првиот период е со доминација на етрурската уметничка концепција. Типичен пример е етрурската скулптура Капитолската волчица.

Вториот период е влијанието, а потоа и симбиоза на уметноста-скулптури, архитектура и слично, помеѓу античката Македонска држава, уметноста во старите Грчки градови, со новите изработки по вкус и барање на римските владетели и администрација. Тоа е период кога на многу македонски и грчки скулптури, релјефи и слично се изработени римски копии.

Третиот период е оригинален, тоа е период на Римската уметност-архитектура, вајарство и друго. Римската архитектура го отфрла строгиот и дефинирал стилски и пропорциски склоп на градбите и дозволува слобода за експериментација и комбинација на стилските и типовите на градба. Резултат на ова е композитен стилски ред на комбинација на коринтски со јонски стил. Од останатите уметности подем имаат вајарството, сликарството, литературата, но и науките и научните дејности, филозофија, историја, математика, географија и сл.

Римската скулптура е реален портрет и во најголем број претставува копија на грчките дела. Специфично за овој вид скулптури е нејзината голема продукција, односно нема простор на Царството каде не се среќаваат римски скулптури.

Слична карактеристика има и Римското сликарство кое е наративно и во служба на архитектурата. Најголеми сведоштва за сликарството се големиот број мозаици низ целата Империја (особено зачувани се мозаиците во Помпеја и Херакуланум, градови кои во 79 година настрадале од ерупцијата на вулканот Везув).

Ремек дела на Римската архитектура не се само храмовите и палатите, туку и другите објекти со различни функции, како што се: театри, амфитеатри, терми-бањи, аквадукти-водоводи, цивилни базилики, палати, триумфални порти, фонтани, форуми-плоштади, мостови, обелици, кастели - тврдини, кули, патишта и друго.

Познати градби во Рим се: Пантеон, Колосеумот, Царскиот форум, Царскиот Палатин, Циркус Максимус, Трајановиот форум, Августовиот мавзолеј. Голема е листата на објекти кои се наоѓаат на разни места во Рим и низ поранешната Империја, како што се Диоклецијановата палата во Сплит, Амфитеатарот во Пула итн.

Колосеумот во Рим е најголемиот амфитеатар во светот. Колосеумот бил изграден од императорот Веспасијан кој го започнал во 72 година, а неговиот син императорот Титус го завршил во 80 година. Во Колосеумот се одржувале гладијаторски борби и борби помеѓу животни, а собирал до 50.000 гледачи. Има повеќе спратови, цел систем на простории и ходници. Колосеумот бил врвен дострел на римската архитектура и градежништво од тоа време. Поради лесната достапност преку систем на влезови и скапила, во случај на пожар, лесно можел да се испразни за само десет минути. На 7 јули 2007 година Колосеумот бил прогласен за едно до седумте светски чуда на новиот свет, и е ставено во листата на УНЕСКО како светско културно наследство.

Палатин е еден од седумте ридови на кои бил изграден античкиот Рим. Во текот на историјата Палатин бил отмен квартал со светилишта, храмови (храмот на Големата Мајка) куќи на истакнати граѓани и

политичари (куќата на Ромул), кои бие богато украсени со фрески, скулптури и фонтани. На Палатин свои палати изградиле и царевите Октавијан Август, Домицијан, Тибериј и други. Меѓу храмовите, најпознат бил храмот на Аполон Палатински. Тука се наоѓале и две библиотеки – латинска и грчка. Палатин е ограбен од Вандалите во 455 година, за од тогаш па натаму постепено пропаѓал. Во 1920 година почнале првите археолошки ископувања.

Македонија под Римска власт

Во крајот на III век пред нова ера започнува вистинскиот крај на античката македонска држава. Тоа е временски период во кој Римската држава навлегува во просторот на Македонија.

Во времето на владеењето на кралот Филип V (221 – 179 г.пр.н.е.) сакајќи да ја прошири својата власт над грчките држави од една страна и да го запре продорот на римските легии подлабоко на Балканот, во 215 година пр.н.е. склучил сојуз со картагинскиот крал Ханибал, кој веќе бил „пред портите на Рим“. Неуспешниот поход на картагинскиот војсководец, ја ставил во опасност амбициозноста на македонскиот крал.

Така, набргу, во 215 година пр.н.е. Македонија влегува во војна со Рим. Помеѓу овие две држави вкупно се воделе три римско-македонски војни (првата, 214 – 205 г.пр.н.е.; втората, 200 – 197 г.пр.н.е.; и третата, 171 – 168 г.пр.н.е.).

Решавачката битка во третата римско – македонска војна се одиграла кај Пидна во 168 г.пр.н.е., кога Персеј, последниот македонски крал бил целосно победен и во ланци одведен во заробеништво во Рим. Веднаш после големата победа над славните Македонци, Риманите ја поделиле македонската држава на четири мериди. Така, започнала Римската власт во Македонија која траела до 395 година, односно 563 години.

Остатоци од владеењето на Римската Империја во Македонија има речиси на секоја денешна општина. Како најпознати би ги споменале: остатоците од познатиот римски пат Виа Егнатија (делница Рим – Константинопол), остатоци од градовите Хераклеја (Битола), Лихнидос (Охрид), потоа римскиот пат Виа Милитарис (делница Сингидунум, Белград – Тесалоники, Солун), остатоци од други градови Стоби, Скупи, Баргала, Идомена, Астибо и др. Доста е голем бројот на разни артефакти – предмети (орудија, оружја, садови), како и остатоци од терми (бања Банско и во градовите), аквадукт (Скупи), камени мостови, храмови, мозаици, театри, скулптури и слично.

Б) АЗИЈА

Станува збор само за историја на денешните поголеми и познати држави во Азија: Иран, Индија, Кина и Јапонија. Во кратки црти ќе направиме историски пресек на најпознатите културно-уметнички карактеристики во наведените држави.

ПЕРСИЈА

Историјата на Еламското Царство, Ахеменидското Царство, односно Персија (денешен Иран) се протега неколку илјади години во

предисторијата. Покрива повеќе цивилизации кои живееле на иранска почва.

Се среќаваат артефакти во континуитет од палеолит, преку бронзено време па наваму. Персија-Иран се развивал во непосредна близина на конкурентските сумерски царства Вавилонија и Асирија, а со нејзиното проширување го освоиле Египет, делови од Балканскиот Полуостров и се обиделе да ја освојат Грција, и стигнале до Индија - до реката Инд. Во текот на милениумите Царството станало најголема и најразвиена тогашна држава. Како главни центри на Царството биле градовите: Персеполис, Суза, Пасарград, Екбатана и др. Главна религија, по периодот на многубоштвото, во Царството било учењето на пророкот и свештеник Заратустра (VI век пр.н.е.) кој основал нова религија маздаизам која извршила големо влијание врз јудизмот (основан од Аврам пред 2.000 години пр.н.е., верување во единствен бог Јахве-Јехова) и врз христијанството.

Царството започнува да слабее непосредно по освојувањето во 330 год.пр.н.е. од страна на Александар Македонски. По смртта на Александар во Царството владееле неговите наследници, потоа Римјаните. Во третиот век се основа Паритското Царство, кое покрај Персија, преку освојување се проширува во средна Азија, и северна Индија. Со тоа започнува Второто Персиско Царство. Од ова царство се одвоиле и посебно егзистирале Ерменското и Грузиското Царство.

Од славниот антички период на Персија како значајни артефакти се фрагментите од старото писмо, рушевини од старите градови, украсени палати, потоа разни скулптури на божества, владетели, разни релјефи, керамика, предмети од злато - накит, орудија, оружја и слично.

ИНДИЈА

Индија е место каде се развивала една од четирите најголеми стари цивилизации (Египет, Месопотамија, Индија и Кина). Таа била центар на големите трговски патишта и на големите царства. Во неа, низ текот на историјата се развивале големите религии – будизам, ламаизам, хиндуизам, а покасно и исламот.

Во Индија се среќаваат траги од цртежи од камено време (на стените во државата Маджа Прадеш), како и остатоци на први населби стари и до 9.000 години. Ведската е првата цивилизација која се појавила по течението на реката Инд. Нејзиниот максимум бил помеѓу 2.600-1.900 год.пр.н.е. Од 6. век пр.н.е. цветал будизмот и џајнизмот, а хиндуизмот се разви од ведската култура. На секаде се граделе храмови и споменици на нивните божества. Под покровителство на владетелите се развивале науката, уметноста, литературата, математиката, астрономијата и филозофијата.

КИНА

Археолошките откритија, за појава на човек во Кина датираат од пред 500.000 години пр.н.е. Додека пак, според традиционалните кинески записи историјата на Кина започнува пред 5.000 год.пр.н.е. Односно, од „периодот на трите суверени и петте императори“. Првите пишувани податоци на кинеското писмо датираат од пред 1.500 год.пр.н.е. Според тоа, Кина е една од најстарите континуитетни цивилизации во светот.

Кинеската Низина и долината по реката Хоанг Хо се најстарите населени места. Од овој простор потекнуваат најстарите населби и градови. Во 221 год.пр.н.е. често се зема за година кога Кина се обединува во Големо кралство или царство. Главни „откритија“ на Стара Кина се свилата, хартијата, барутот, порцеланот, писмото и друго.

Во VI век пред н.е. во Кина се појавиле две важни струи на мислење: конфучијанизмот и таоизмот, кои набргу брзо се прошириле во Кина, Кореја и други области.

Најголемо градежно оства-рување, во светски рамки е Кинескиот Сид (кинески Пин-јин „дол сид“) со должина од 6.450 км, со висина од 10 до 16 метри, ширина од 8 метри. Овој сид претставува и најдолгиот сид на светот и најголем одбранбен објект. Градбата започнала во 5 век пр.н.е. и се градел со прекини до 17 век, со цел заштита на северните граници на Кинеската Империја од напади на варварските племиња-номади. Во градбата ставени се милиони кубици земја, безброј камења и тули.

Во денешно време, Кинескиот Сид претставува најголема туристичка атракција во Кина и една од најголемите во светот. Според посетеноста од туристи се наоѓа на првото место. Со основањето на Народна Република Кина биле преземени мерки за заштита на сидот. Тој бил ставен под заштита на државата во 1961 година, а во 1987 година е внесен во списокот на културни богатства на Унеско. Кинескиот Сид е еден од најстарите и секако најдолгиот објект изграден од човекот. На 7 јули 2007 година Кинескиот сид е прогласен за едно од новите седум светски чуда.

ЈАПОНИЈА

Археолошките откритија во Јапонија покажуваат дека овие острови биле населени уште пред 35.000 години (според други пред 100.000 години), односно во палеолитик-старо камено време. Во времето на леденото време Јапонија била споена со копното-континентот Азија.

Прва позната култура во Јапонија е Јомонската култура, стара 12.000 години пр.н.е. Се смета дека јомонската популација е претходница на прото-јапонската и Аину популацијата. Времето на името Јомон, јамонска култура траела од 12.000 до 300 година пр.н.е., време на земјоделие-грав, ориз, и украсна керамика. Потоа, следи периодот на Јајои и Кофун (300 год.пр.н.е.-550 година), кога се обработува земјата, се прават орудија и оружја од метал, напредна обработка на керамиката и слично. Периодот на Јајои и Кофун завршува околу 550 година кога почнува Асука период.

Првите пишани документи за јапонската историја се појавува во V. и VI век, со запознавањето на кинескиот систем на пишување, период на навлегување на будизмот и другите придобивки на кинеската култура. Напоредно со будизмот, нешто покасно (VI век) во Јапонија се појавила нова религија шинтоизмот.

Првата силна јапонска држава се појавува во VIII век, кога започнува периодот на Нара - царски двор во градот Хеијокјо (денес Нара). Покасно царскиот двор се сели во Хејиан-кјо (денешен Кјото) и започнува „златното време“ на класичната јапонска култура, период наречен Хејиан (794-1185 година).

В) АФРИКА

Главен претставник на историјата и уметноста на Африка до пред извесно време беше само Египетската и Нубиската Цивилизација. Денес, современата археологија ни презентира разни археолошки откритија и артефакти од речиси сите делови на Африка, а особено од Сахара, Етиопија, источна и јужна Африка. Презентираните податоци нудат факти за континуитет на праисторијата и историјата од повеќе стотици илијади години. Се откриваат нови цивилизации и народи, нови населби и слично.

Г) АМЕРИКА

Интензивните археолошки истражувања во сите делови на Америка ни даваат непобитни показатели за континуитет на праисторијата со историјата од повеќе од 20.000 години. Разни урнатини и артефакти се среќаваат како во средна, така и во северна и јужна Америка. Листата на цивилизации, населби, народни, разни градби и слично, постојано се зголемува, што ни дава за право да констатираме дека и овој дел од светот бил густо населени и имал висок степен на свој развој.

Д) АВСТРАЛИЈА

До пред неколку децении за праисторијата и историјата на Абориџините и другите народи во Австралија речиси не се знаеше ништо. Новите археолошки артефакти зборуваат за богата праисторија (палеолитски човек од пред 60.000-40.000 год.пр.н.е.) и историја, од пред откривањето и доаѓањето на европејци во новиот свет – Австралија.

2.4. Културата во Доцна антика (ранохристијански период)

Периодот на Доцна антика тесно е поврзано со појавата на христијанството. Христијанството е зачнато Јудеја во првите години на новата ера. Благодарение на пространата Римска империја, христијанството брзо ќе ги премине границите на Палестина и ќе се рашири на исток и на запад. Основачот на христијанството е Исус од Назарет, кој бил роден во Витлеем во Палестина околу 4 година пред н.е. додека околу 30 година од н.е бил распнат во Ерусалим на 33 годишна возраст.

Неговите следбеници го нарекуваат „Христос“, избраниот да ги исполни господовите ветувања. Верувањето во животот после животот, во вечната вистина и спасението, преточени преку обредите на крштевањето и светата Евхаристија – причесна, како и поуки за земниот живот како предворје на оној вечниот.

Библијата е светата книга на христијаните чија официјална верзија е оформена на латински во 382 година, од бискупот Јероним од Далмација. Библијата е инспирирана од Бога и се состои од два дела: Стариот завет, кој го споделуваат со јудизмот (ветувања дадени од Аврам, Исак и Јаков) и Новиот завет, составен од четири евангелија (по

Матеј, Марко, Лука и по Јовен) кои раскажуваат за раѓањето, мисијата, страдањата и за воскреснувањата на Исус. Потоа доаѓа книгата Делата на апостолите, која во основа раскажува за апостолската дејност на свети Павле. Потоа има низа писма (посланија) наменети за различни христијански заедници. Новиот завет завршува со енигматски текст, што му се припишува на свети Јован, Апокалипса, кој е визија за крајот на светот.

Главни сакраменти (свети тајни) на христијанството се видливи знаци (леб, вода, положување рака при благослов и прекрстување) кои носат наклоност на Господ за оној кој ги прима. Од средновековието има седум свети тајни: крштевање (ослободување од грев), миропомазание (го подготвува смртно болниот за заминување од светот), кризма (ја дава милоста на Светиот дух и го потврдува крштевањето), покајание (ослободување од гревовите), причесна (тоа е централно дејствие на култот и го симболизира присуството на телото и на крвта на Исус), светштеничко ракоположување (ја потврдува мисијата на свештениците) и брак (легитимна врска на еден маж и една жена).

Првата црква ја основал апостол свети Петар во Рим, каде и умре во 65 година како маченик, во периодот на првото прогонување на христијаните кое се случило по пожарот во градот во времето на владеењето на римскиот император Нерон.

Во средината на првиот век, апостол свети Павле имал визија во Дамаск и почнал да проповеда меѓу луѓето и да ги основа првите христијански заедници во Грција, Македонија, Шпанија и Рим, каде му ја исекле главата. Првите проповеди се одвивале во приватните домови каде се собирале група христијани за да се причестат (симболично одбележување на смртта на Исус со леб и вино). Нешто покасно христијаните започнале да градат катакомби (подземни ходници, простории и цркви) каде ги одржувале своите проповеди. Најпознати биле катакомбите во Рим (во вкупна должина од 3 – 4 километри, од кој само еден ходник има должина од 870 метри), Неапол, Сиракуза итн.

Христијаните биле масовно прогонувани, измачувани и убивани, се до 313 година, кога со Указот од Милано, царот Константин го поддржал христијанството како вера која како и Римската религија, јавно можела да се проповеда, и Крстот бил земен како христијански симбол. Според тоа, царот Константин забележан е како првиот христијански цар и неговата побожна мајка Елена долго ќе ги помагаат христијанските заедници, за што векови покасно од страна на црквата ќе бидат прогласени за светци.

Ваквите настани во IV век ќе предизвикаат значително проширување на Христијанството низ целата Империја, а како водечки центри, со црковни прелати - патријаршии ќе се издигнат: Рим, Цариград, Александрија, Антиохија и Ерусалим. Во овој период ќе започне и свикување на Екуменски собири. Така, на екуменскиот собир во Никеја во 325 година, и оној во Цариград во 381 година ќе биде дефинирана суштината на Исус и на Светото Тројство (Отецот, Синот и Светиот Дух), на Соборот во Ефес во 431 година е воспоставен култот на Марија како Богородица.

Во времето на царот Теодосиј Велики (379 – 395 г.) Христијанството било прогласено за државна религија во Империјата. Тоа е период и од кога започнале слободно да се градат и првите цркви.

Исто така, четвртиот век е времето кога се кодифицирало и монаштвото. Таква појава на еремитско (пустиножителство) изолирано монашко подигнување имало во Египет, Сирија, Анадолија, а покасно и коновидското (општожителско) монаштво во Македонија, Грција, Шкотска, Ирска, Германија, Моравија итн., со вклучување на манастирите во добротворни функции и грижа на болните, старите, гладните и слично.

Бројни градби од ранохристијанскиот период, особено цркви се среќаваат во Рим, Равена, Солун, Цариград, Ефес, Филипи и други места. Гледајќи ја позицијата на Македонија, на патот на Христијанството од Истокот кон Запад, условила брзо зголемување на бројот на верници, а со тоа и формирање на значајни црковни организации со моќни епископски средишта. Досега на територијата на Македонија се рекогносцирани повеќе од 200 базилики, а најпознати од нив се оние во Стоби, Скупи, Хераклеја, Лихнид, Баргала, Винаца, Марвинци и слично. Исто така, од периодот на V и VI век во Македонија среќаваме и пештерни цркви, како и показатели за активен монашки живот.

3. Карактеристики на уметноста и културата во средниот век

3.1. Византија,

Римскиот император Константин I Велики (306 – 337 година) во своето владеење имал цел да го зацврсти царството, да изврши одредени промени во државната управа, и да подигне нов град на местото на стариот Визант, кој имал исклучителна географска положба, град кој излегува на две мориња и град кој ги поврзува двата континенти, Европа и Азија. Но тој, направил уште еден подвиг, христијанството го признал и прифатил како јавна и слободна религија.

Својот Престол од Рим во Визант го пренесол во 324 година, а со тоа се променило и името на новата престолнина во Константинопол, и од тогаш започнува да управува со имеријата од тој град. Напоредно со новото име, покасно христијаните градот го нарекувале и со името Цариград, град во кој владеел нивниот прв христијански цар. По смртта на Константин, неговите наследници повторно ја поделиле Империјата и започнале меѓусебно да војуваат.

Западното Римско Царство, повеќе од еден век било интензивно напаѓано од Готите, Вандалите и други варварски племиња. Во 476 година германскиот водач Одоакар со својата силна војска го освоил Рим и од престолот го симнал последниот римски император на Ромул Августус, со што дефинитивно ставил крај на Западното Римско Царство.

Источното Римско Царство, под името Византија продолжува да егзистира уште приближно илјада години, од 476 до 1453 година (според други, како конвенционален датум за Византија се земаат годините од 324 до 1453 година или вкупно 1129 години, 11 векови). Сепак, најдол временски период од постоењето на Царството завземаат многубројни внатрешни политички конфликти, завери, убиства, потоа војните со соседите, и внатрешните немири и востанија. Ваквата ситуација предизвикала слична судбина на повеќе цареви, така, од вкупно 88

цареви, 29 умреле од насилна смрт, а 13 побарале доживотно или пролазно засолниште во манастири.

Всушност, Византија била држава на многу различни народи, која и покрај политичките конфронтации со соседите и внатрешните проблеми, сепак, културно ги обединувала сите народи, а особено народите на Балканскиот Полусотров. Исто така, во функционирањето на државата главна улога одигрувало христијанството, односно нејзината етика, култура, уметност, учење и филозофија. Како главни донатори се владетелите и разните великодостојници на државниот апарат. Византиската уметност и култура која покрај во Балканскиот Полуостров, се проширила и во Азија, Африка, се до Русија.

Византиската уметност на прв поглед може да се чини како еднолична и статична, вклопена во нормите на воспоставените уметнички концепти. Таа, се труди да го исклучи минливото и ефемерното, а да го задржи типичното и трајното, кое е погодно, прифатливо и нема потреба да се менува. Типичната византиска црква е впишан крст со купола, идеален одраз на христијанскиот микрокосмос, во кој себе ги спојува конструктивната логика, литургиската содржина и симболичкиот речник. Тоа е кубична градба во основата, со вкрстени сводови во горните делови, во чиј центар се издига куполата. Во градбата може да има една, три или пет главни куполи, повеќе мали куполи, полукуполи и тромпа, а внатрешниот простор функционално може да се подели на нартекс (припрата), наос (брод), иконостас, бема (олтар) и апсида. Внатрешноста на црквата е украсена со византиски сидни и подни мозаици, а покасно и со иконографија од фрески - фрескоживопис, како и икони нацртани на дрвени плочи, резби од слонова коска или дабово дрво.

Рановизантиската епоха, го претставува времето на царот Јустинијан I (527 – 565 г.), тоа е период на вистински напредок на државата и византиската уметничка продукција. Значајни објекти од неговото време се црквата Св. Софија во Цариград, која е единствено дело и поради својата велелепност и маркантност е наречена „куќа господова“. Други изградени важни цркви биле Св. Апостоли (срушена 1453 г.) и Св. Ирина во Цариград, Св. Јован во Ефес, Св. Катерина во Синај и други. Поголеми композиции на мозаични остатоци среќаваме во црквите во Равена, Солун, Пореч и на други места. Исто така, во црквите, значајно место во икономграфските претстави добиваат и ктиторите, претставени со патроните на црквите, додека во наосот се развиваат наративни циклуси од Стариот и Новиот завет. Црквата е подолжна градба со ориентација (на правец олтар – влез), исток – запад (за православните верници) и запад – исток (за католичките верници), со главен акцент на олтарскиот простор, како место за осветување на светите честички.

Периодот на иконоборство или иконофобија (726 – 843 г.) е всушност период на уништување на слики и забрана за изработка на ликови на светителите. Ова движење го сметале култот кон овие ликови за идолатрија – обожаване идоли, кој според нив бил непотребен. Ова движење нашло и приврзаност и од самите византиски цареви. Сепак, Византија на ова движење се спротивставила прво преку Никејскиот собор во 787 година, а потоа и воено повела отворена борба. Во еден

период иконоборците биле мачени, убивани и прогонувани. На крајот на иконофобистите не успеале да го наметнат своето гледиште врз верниците христијани, и крај на ова движење бил ставен во 843 година, кога царицата Теодора, вдовицата на последниот иконоборечки цар, ќе ги ревитализира одлуките од 7 – миот вселенски собир во Никеја (787 г.), и ќе ја врати употребата на сликите во христијанската религија, кое било означено како „триумф на православието“.

Сепак, и во периодот на иконоборството се граделе големи цркви, како што е Митрополитската црква Св. Софија во Солун, Успение Богородично во Никеја, Св. Климент во Анкара и други.

Во Средновизантиски период (IX – XII век) Византиската култура функционираше како вистински комонвелт на Балкански народи. Во тој период започнува покрстувањето на Бугарите, Словените и другите пагански народи, нивно описменување преку создавањето на Глаголицата и Кирилицата. И двете придобивки се дела на солунските браќа Кирил и Методиј, како и нивните ученици Климент, Наум, Горзд, Ангелиарија и Сава. Тоа се словенските првоапостоли – просветители – светители. Црквите во тој период се со поскупоценски димензии, сликарството претежно се свртува кон поевтините техники, напуштајќи го полета мозаикот и давајќи му предност на живописот. Се јавува поширока ктиторска иницијатива на царевите и нивните градители. Така, е изграден манастирот Пантократор (денес Зејрек Џамија) во Цариград, потоа манастирската црква кај Перистери во близина на Солун, повеќе цркви во Охрид, Преспа (црквата Св. Ахил) и други.

Во тој период Климент и Наум во Македонија ја создаваат Охридската книжевна школа, создавајќи бројни дела напишани на Глаголица (Асеманово евангелие, Зоографско евангелие итн.), се создава Словенски универзитет во Охрид, и се градат бројни цркви и манастири (пример, соборната црква Св. Софија во Охрид).

Манастицизмот како тенденција за формирање на манастири се протегал низ целиот византиски период. Покрај, погоре наведените манастири, познати манастири биле манастирот Неа Мони на островот Хиос, манастирите Хосиос Лука и Дафни во близина на Атина, бројни градски манастири во многу градови (Цариград, Солун), манастирот Св. Катерина во Синај, пештерските манастири во близина на Русе, пештерските манастири во областа Кападокија, Метеорските манастири, манастирите во Света Гора на полуостровот Атос, манастири и пештерни цркви во Македонија и во други места.

Во 1054 година се случува и Големата шизма – конечниот раскол помеѓу римската бискупија и патријаршијата во Цариград, Александрија, Ерусалим и Антиохија. Така, од една христијанска црква произлегле две: римокатоличка и православие или ортодоксна црква.

Доцновизантиски период (XIII – XV век) започнува со Четвртата крстоносна војна во 1204 година, кога Цариград паѓа во рацете на Крстоносците и кога е воспоставена латинска власт. Во тој период на просторот на Балканска Византија се јавуваат нови династии: Комнени со седиште во Арта, Ласкарис во Никеја, Асенови во Велико Трново, Немањики со седиште во Рас. Тоа е време кога улогата на престолнината опаѓа и кога се јавуваат нови царства. Во овој период се јавуваат и нови цркви и манастири во Охрид, Берат, Студеница,

Милешево, Сопотани итн. Денес, значајни цркви во Македонија од тоа време се Св. Пантелејмон во Нерези, Скопско, Св. Ѓорѓија во Курбиново, Ресенско, повеќе цркви во Охрид (Св. Климент, Св. Јован Канео итн.), струмичката црква Св. Петнаесет Тиверополски Маченици, по неколку цркви во Кумановско, Битолско, Прилепско, Штипско и во други места. Ваквите ремек дела во Македонија го следи Комненскиот стил, а како најпознати автори, големи сликари биле достигнувањата на Михаил и Евтихиј во охридската Св. Богородица Перивлепта од крајот на XIII век.

Црковните ентериери се монументални со софистицирана сликарска декорација на многу впечатливи фрескоживописи. Во овој период доста активно е теолошката догма на монашкото движење и монашкиот живот.

Кон крајот на XIII век и првата половина на XIV век Македонија ќе биде поделена од Византија и Србија, за да покасно моќните феудалци бидат совладани од налетот на Турците Османлии. Така, со смртта на Марко Крале во 1395 година, Македонија целосно подпаѓа под туриска власт, а во 1453 година со освојувањето на Цариград, Византија засекогаш исчезнува од историската сцена.

3.2. Исламска архитектура и уметност

Исламот, што на арапски значи „почитување, предавање, послушност, покорување кон Бога – Господ“. Етимолошки, на арапски, зборот „ислам“ доаѓа од коренот со три букви Син-Лам-Мим, кој значи „покорност, предавање, послушност, мир“. Буквално значи „покорност/послушност“ и се однесува на покорност кон Алах (Бог). Таа е третата монотеистичка религија во светот (јудизам, христијанство).

Исламската религија е строго спиритуалистичка религија основана врз уметнички манифестации и израз на длабока посветеност на верата кон Бога, која ќе креира една зедничка светска религија. Никнала во Арабија населена со бедуини организирани во племиња. Мухамен Ибн Абдулах (570-632) бил сирак кој го прибрал неговиот чичко, за кој водел каравани. На 40 – годишна возраст во 610 година имал низа визији, во кои, според традицијата, ангелот Џибраил (архангел Гаврил) му го „диктирал Куранот“.Неговите зборови биле запишани од следбениците во 652 година настанала Светата книга Куран (составена од 114 поглавија или сури, поделени на 6.226 римувани стихови. Книгата е едноставен учебник по врски догми, правен кодекс, морален трактат и прирачник за секојдневниот живот.). Откровенијата почнал да ги проповеда на жителите во градот Мека. Верувањата во единствен бог Алах наишло на отпор кај политеистичките заедници, па набрзо Мухамед со своите приврзаници морал да го напушти градот и да се повлече во Јатриб, кој според него бил наречен Медина (градот на Пророкот). Така, во 622 година започнува првата година Хиџра и муслиманскиот календар (муслиманската ера). Таму, во Медина, Мухамед станал верски и воен водач на првата исламска заедница и почнал победничка војна за обединување, што се завршило во 630 година со влегувањето во Мека. По неговата смрт, во 632 година, неговите следбеници, за осудесетина години (до 711 г.), воспоставиле контрола врз Сирија, Палестина, Месопотамија - Ирак, завладееле со

Персија, Авганистан, Пакистан, Египет, Либија, Алжир, Тунис, Мароко, го почнале освојувањето на Шпанија и се пробиле до Франција.

Главни поим во исламот се: Ислам – почитување, предавање, покорување, послушност кон Бога; Муслиман – тој што е потчинет, послушен, покорен само кон Бога; Куран – Божја Реч, Божјето последно откровение на Законот за луѓето; и Намаз – клањање, посебна дневна молитва кон Бога. Петте столба на исламот се: Шехадет („сведочење“, две седоштва, „нема друго божество достоино за обожување освен Алах, и Мухамед е Божјиот пратеник“); Намаз (молитва); Пост (исламски пост на месецот Рамазан); Зеќат (богаството на муслиманите, задолжително да дадат дел за сиромасите); и Ацилакот (задолжително за сите муслимани кои имаат богатство да го посетуваат Кааба – коцкеста зграда висока 15 метри и долга 11 метри, најголемото свето место во Мека, во определено време за молење за ацилак, инаку ако се посетува во текот на друг дел од годината во исламот тоа се вика умре. Ацилакот не е задолжителен за оние кои немаат свое богатство. Во случај жената да има свое богатство а мажот да нема тогаш жената се задолжува за ацилак а мажот не.).

Муслиманите не признаваат никакви симболи - икона или боја како сета во исламот, бидејќи возвишувањето на симболички или материјални нешта е спротивно на монотеизмот. Многу луѓе ги сметаат ѕвездата и полумесечината за симбол на исламот, но ова се всушност обележја на Отоманската империја, а не на исламот во целина. Зелената боја исто така се смета за исламска, ова е обичај и не е препорачан од исламските теолози.

Разни етнички етникуми учествуваат во долговековното креирање на исламската култура, уметност, етика, теологија, исламско право (шеријат - исламски закони, џихад – во потрага по совршенство преку борба против неверниците). Основни карактеристики на исламската уметност ги среќаваме во областа на архитектурата, апстрактните уметнички креации и во калиграфијата.

Најкарактеристични архитектонски објекти се џамиите. Нивното име доаѓа од зборот масџид – место каде што се паѓа на колена, или џами место за собирање. Во состав на џамиите се бројни заеднички елементи, всушност џамијата е концепт на традиционална арапска куќа со внатрешно двориште. Односно, џамијата се темели на концептот на ориентална куќа што треба да обезбеди простор за заедничка молитва на верниците. Џамијата е попречна градба со ориентација север – југ со главен главен простор михраб, како место од каде се чита Куранот. Тежиштето во џамијата се става на јужниот сид (кибла) со ниша во средината (михраб), кои се ориентирани спрема најсветото место на исламот, Кааба во Мека каде што се чува светиот црн камен (остаток од метеорит кој бил испратен од страна на Бог). Десно до михработ е проповедалницата (минбар) од каде што се изговарала петочната молитва. Доминантен вертикален акцент кај џамиите е минарето – „врата помеѓу небото и земјата“, од каде мујазинот ги повикува верниците на молитва.

Куполата и лакот се во основата на исламската архитектура на џамиите. Застапеноста на сликарската представа во исламската уметност е двосмислена. Иако никаде стриктно не е забрането

претставувањето на луѓе и животни во мозаиците и ѕидното сликарство, некои толкувања од Куранот то го бараат од сликарите, особено кога се работи за програмите во религиозните објекти. Сепак, забележано е дека, сосема ретко се користат реалистичките мотиви на животни и луѓе. Наспроти тоа, уметничката креација се насочува кон примената на апстрактните мотиви (геометриски, флорални, линеарни апликации, калиграфии и сл.). Калиграфијата на арабските испишани со куфтското писмо во бројните ракописи е означена како супериорна уметност во исламскиот свет.

Најстарата исламска уметност е поврзана со династијата Омајадите (632 - 755 г.). Од нивно време останата е Големата џамија во Дамаск (Сирија), градена врз рушевините на ранохристијанската црква Св. Јован. Во светиот дел на Ерусалим, во Мореја (каде што претходно биле Соломоновиот и Иродовиот храм) над светата карпа што се смета за папокот на светот, подигнатата џамија Купола над карпа, денес се именува Златна Џамија. Џамијата има осмоаголна форма (невообичаена за исламската архитектура), таа носи јасни симболички интеракции, и е исламски пандан на христијанските цркви и еврејските храмови.

Нови патеки во исламската уметност дала династијата на Абасидите (755 – 1258 г.), кога како центри се истакнуваат Багдат и Самара, градови на реката Тигар. Во архитектурата ќе се појават повеќеделните лачни сегменти, кога сферните површини на тропите и пандантифите поставени во агли под куполите ќе бидат раздробени во илјадници мали призми скалесто подредени едни над други, формирајќи го на тој начин сталактитниот украс (мукарнас). Арабската ги покрива површините од архитектурата, до ѕидното сликарство, од резбата во дрво до калиграфските записи на пергаментните листови, на сите нив давајќи им раскошен изглед.

Периодот од VII до IX век се зема како класичен дел од исламската уметност. Во Шпанија, односно Големата џамија во Кордоба, според своите остварувања во исламската уметност ќе биде во врвот на светските уметнички достигнувања во средниот век. Во оваа џамија има „шума“ од 665 столбови поврзани со двоспратните лази е успешен спој на римските градителски искуства (од аквадуктите) и исламскиот вкус за декоративен третман на ритмички едноличните прекубројни повторувања. Под династијата на Насридите, во Гранада (Шпанија), исламот ќе ја најде својата најфасцинантна форма на уменичкото изразување. преточено во Црвената палата – Алхамбра од XIV век. Во оваа палата, покарај раскошните султански дворани има отворено двориште со фонтани (фонтана на лавовите).

Исламската уметност и за времето на Селџуците доживува огреоман полет. Тогаш во уметноста и архитектурата се внесуваат многу новини и непознати форми: турбето – гробна архитектура, медресата – исламска теолошка школа, караван сарајот (анот) – попатна станица, амам - јавна бања и други форми. Овие форми преку исламската религија ќе ги покрие и балканските подрачја во XV век. Сепак, новата Османлиска Империја со брзата експанзија на Балканот ќе овозможат ширење на исламската архитектура и уметност. Османлиската уметност ќе ги соедини во себе постарите селџучки традиции и бројните византиски уметнички достигнувања. Така, во Цариград, Бурса, Изник,

Маниса, многу цркви ќе се реализираат исламски стилски инфлуенции претставени преку џамии.

Сепак, за најголема инспирација е Јустијановата црква Св. Софија во Цариград, која е конвертирана во џамија Аја Софија. Мимар Синан, односно „османлискиот Микеланџело“ е главен катализатор на промените. Тој, заедно со мимар Хајредин и со Мехмедага, неговиот претходник и неговиот ученик, ќе ги изградат ремек делата на османлиската архитектура (Бајазитовата џамија, Сулејманија, Ахмедија во Цариград, Селимија во Едрене). Други конвертирани цркви во муслимански храмови – џамии, во Цариград се манастирот Пантократор во Зејрек џамија; црквата Христос Хора во Карие џамија или Килисе џамија (црква – џамија) и други.

Османлиската уметност на Балканот, покрај џамиите ќе ги донесе и високите иглести минариња, безистените, медресите, ановите, бањите, турбинијата, текиињата и други објекти во многу градови во Македонија (Скопје, Битола), Србија (Приштина, Призрен), Бугарија (Самоков, Пловдив), Босна и Херцеговина (Сараево, Мостар), Албанија (Скадар, Гирокастро, Берат) и Грција (Верија, Арта).

Градовите, за разлика од западноевропските, урбанистички ќе добијат ново руво оформено врз маалски тип, со тесни и кривудасти патеки, динамични улични визури, стопански комплекси - безистени и слично, односно форми типични за новиот архитектонски правец.

Исламската култура во Македонија

Македонија наоѓајќи се на крстопатот на религиите (христијанство, јудизам и ислам) не можела да остане надвор од новите стилски текови. Од исламската архитектура се јавува османлиската претставена преку концептот на џамија со купола, трем на предната страна и високо минаре. Примери на подигнати џамии со овие карактеристики се среќаваат во Скопје, Битола, Тетово и другите градови во Македонија. Подигнати џамии во Македонија од XV век, се најстарите, во Скопје, Султан Муратовата џамија (1436 г.) и била градена од мајсторот Хусеин од Дебар; Иса – беговата џамија, со двокуполна структура (1475 г.); Мустафа – пашината џамија (1492 г.) и Јахја – пашина џамија (1504 г.).

Во Битола се издвојуваат следните џамии: Исак Челеби - Ибни Аса (1506/8 г.), бил кадија кој во 1512 година е погребан во гробот што денес се наоѓа пред џамијата, има двоен трем со две куполи; Хаџи Махмуд беј џамија (1521/22 г.), се наоѓа на просторот на Старата Чаршија, кај Рибарниците; Кади Махмуд – ефендија или Јени џамија – нова џамија (1558/59 г.), има двоен трем со куполи, денес во оваа џамија е адаптирана за уметничка галерија, и со најновите археолошки ископувања во самата џамија констатирани се темели на стара средновековна црква; и Ајдар Кади џамија (1561/62 г.), му се припишува на епохалниот генијален архитект мајстор Коџа мимар Синан, има трем со три мали куполи, преминот од квадратниот простор во кружна основа на куполата е со тремпи, изведени со украсени елементи во вид на „сталактити“, џамијата имала две минариња.

Наведените џамии, во Скопје и Битола, а покасно и во другите македонски градови се градени врз постари темели на средновековни цркви. Врз христијанското население се врши зголемен притисок за

негова исламизација, напоредено со исламизацијата во многу места на темели од црквите се градат исламски објекти – џамии. Такви, случаи има во речиси сите градови во Македонија и тоа од XVI до XIX век. Во контекст на ова ќе го наведеме и преданието за охридската Кр'џамија (Крст џамија), според кое на местото на старата црква, муслиманите сакале да подигнат џамија, при секое крадење џамијата се рушела се додека на нејзиниот покрив не бил поставен крст. Така џамијата го добила своето име.

Како се ширел процесот на исламизација, така се ширел и процесот на градба на христијански манастири подалеку од градските центри (манастирот Св. Богородица - Трескавец, Прилепско; Св. Јован - Слеченскиот манастир, Демир Хисарско; Св. Гаврил – Лесновски манастир, Кратовско; Св. Димитрија – Марков манастир, Скопско; Св. Богородица – Сливнички манастир, Ресенско; Св. Петка–Џапарски манастир, Битолско; Св. Никола–Слеченски манастир, Прилепско итн.). Конtrapunkt на манастирите се градбата на исламските текии, во градовите Скопје – текето на Рифаитите; Охрид – текето на Ајатите; и во Тетово – текето на Бектешите Арабати-баба, чии основач е Реџеп паша.

Во поголемите градови се градат и стопански комплекси безистени во Битола, Скопје, Штип; амами – бањи во Скопје - Чифте амам и Даут - пашин амам, во Битола - Јени амам; саат кули во Скопје, Битола, Штип, Прилеп; анови во Скопје - Куршумли ан, Капан ан, Сули ан, итн.

Во времето на најголемата експанзија на исламската архитектура во Македонија, XV – XVI век, има сличности со христијанската архитектура. Ваквата традиција продолжува да се интензивира и во XVIII – XIX век. Така познати се примерите на Македонци како градители на џамии и дрги исламски објекти. Така во Дебар, џамијата била наречена според градителот Мирче џамски; една џамија во Битола ја изградил познатиот македонски градител Георги Новаков – Џонгар од село Папрадиште, потоа особено познати и барани биле мајсторите од Реканскиот крај и Смилево.

Меѓутоа, се случувале и одратни влијанија, појава на исламски елементи кај црквите, како што е појавата на прекршени лаци кај прозорците, надворешната обработка на сидовите, диспозиција на прозорците итн. Најочигледни се примерите на католиконите на два македонски манастири: Св. Пречиста Кичевска и Св. Јован Бигорски. Во Бигорскиот манастир среќаваме интегрирање на наосот со нартексот, со поставување на купола над секој, куполите се изведени со тропи, што говори за исламско вилијание врз католиконот на манастирот. Во манастирот Пресвета Богородица - Пречиста, црквата е поделена на два дела, од кои едниот е христијански храм – црква, другиот муслимански сакрален простор во кој доаѓаат луѓе од исламската вероисповед на молитва и за свои религиозни потреби.

За најеклантен пример за претворање на црквите во џамии е примерот со катедралната црква на Охридската архиепископија - црквата Св. Софија. Имено, се претпоставува дека ваквата акција уследила после 1466 година, односно откривањето на антитурскиот заговор во Охрид во кој учествувал и тогашниот архиепископ Доротеј. При ваквата конверзија била извршена адаптација на просторот за новите религиозни потреби, бил срушен иконостасот и бил изграден турски

минбар, а според барањата на новата религија, фреските биле премачкани со бела варова боја, додека пак куполата се срушила како резултат на општетувања, и решиле да ја изменат црквата, не ја обновиле куполата, туку поставиле сводови и ги поместиле носачите кон исток.

Низ заедничката Македонска христијанско – исламската историја имаме примери на верска интеракција изразена преку вкрстено донирање на муслимани во христијански светилишта и христијани во муслимански светилишта. Така, во Бигорскиот манастир забележана е донацијата на Тефик бег, во манастирот Св. Наум се споменуваат донациите на Џеладин бег, Али папа Јанински и Исмаил бег. Хамзи паша Скопски го изградил убавиот отворен трем на манастирската црква Св. Димитрија во Марковиот манастир. Додека пак, главниот ктитор на манастирската црква во Осоговскиот манастир, Хаџи Стефан Бегликчија, за да го одоброволи султанот за да даде Ферман за градење на црквата, тој прво изградил џамија во Крива Паланка.

3.3. Среден век во Европските земји

Со пропаѓањето на Западното Римско царство главната улога во Западна Европа ја имаат Германски племиња и Франките. Додека Германските племиња се во постојана војна, Франките успеваат да создадат свое царство под водство на Карло Велики, кој во 800 година од страна на папата бил прогласен за цар. За првпат после оформувањето на Христијанството се појавиле две христијански царства. На овој начин се појавиле две тентенции, византиска која се повикувала на римското наследство и новиот владетел во сојуз со папата сакале да се наметнат како продолжувач на христијанското римско наследство. После смртта на Карло, царство се распаѓа, за да повторно во X век, династијата на Отоните успее да создаде стабилно кралство. Тој период во уменоста се означува како Каролиншка и Отонска уметност, со свртување кон античките христијански традиции. Како основа на оваа уменост во периодот XI – XIII век се појавува нова епоха на уметност именувана како Романика или Романеска, именувана од францускиот археолог Де Комон.

Романика

Според други размислување Романиката нема официјална дата за започнување и истата може да варира од дури шести се до десети век. Овој стил на архитектура се карактеризира со својот масовен квалитет, дебели - тешки ѕидови со мали прозори, кружни арки, заоблени сводови на квадратна основа, столбови со листови, лиснати капители и големи кули. Во текот на овој период биле изградени многу палати, катедрали, цркви и слични објекти. Периодот на Романиката бил во мешавина на верска тенденциозност и благородничка желба за моќ и нови богатства. Токму за време на овој период, во 1054 година настанува и Големата шизма или раскол помеѓу западната и источната христијанска црква. Со конечниот раскол христијанската црква и официјално се разделила на два дела, на западна - католичка христијанска црква и источна - православна христијанска црква.

За време на Романиката се јавува идејата за Крстоносните походи (се реализирале вкупно осум, од 1096 до 1270 г.) насочени кон Светата земја – Палестина, и светиот град - Ерусалим, со цел ослободување на Светиот гроб на Исус Христос, од неверниците – исламот, муслиманите. Во овој период најважни поклонички места за црквата покрај Ерусалим, стануваат Рим, како седиште на папата и место каде се гробовите на светите апостоли Петар и Павле, Сантијаго де Компостела, каде што бил гробот на апостолот Јаков и други. Тоа е период на исклучително верско верување и толкување на апокалиптични визији инспирирани од „Книгата на Отровението“, во исчекување на крајот на светот и денот на Страшниот суд.

Според тоа, во сите тогашни држави доминантна била верската обоеност на целокупното општество, започната е интензивна градежна активност на значајни катедрали во многу градови, сликарка и книжевна активност и слично. Значајни градби од овој период се катедрали, цркви, палати, тврдини со дебели ѕидови, масивните камени сводови и други објекти се појавуваат во Италија (во регионите Ломбардија, Тоскана Сицилија, во градовите Милано – црквата Сан-Амборџо, во Рим, Венеција, Верона, Пиза, Фиренца, Бари итн.), Германија (во Рајнската област, во градовите Келн – катедралата, во Мајнц), Франција (во регионите Бургундија, Нормандија, односно во градовите Поатје – црквата Нотр-Дам ла Гранд, во Каен – црквата Сен- Етјен, Клини – Бенедиктинска опатија, во Тулуз црквата Сен-Сернен, потоа катедралите во Стразбург, во Париз, Везлеј, Периге, Ахен итн.), Шпанија (Сантијаго де Компостела), Англија (Лондон, Довер), Белгија и Холандија, Луксембург, Швајцарија, Австрија, Шкотска, Полска, Скандинавија и други земји.

Покрај архитектурата како уметничко достигнување е скулптурата особено камената скулптура, камена фигурална декорација во полукружен лак, релјефни декорации од слонова коска и во метал кои ги украсувале влезовите и внатрешноста на катедралите и другите масивни објекти. Акцентот во романичката скулптура е ставен на темата на Страшниот суд, како збир на скочанети ликови на праведни и грешници, заедно со ликови на животни и фантастични чудовишни суштества, и демони што ги опкружуваат, и на централниот дел Христос, во мандорлата како праведен судија, опкружен со ангелите и конкретни симболи на животот и смртта, додека обработката на деталите е со доза на стилизација избегнувајќи ги поединечните карактеристики на ликовите. Карактеристични се остварувањата во црквата во Сен-Пјер во Моасак, Сент-Мадлен во Веселе, Сен-Лазар во Отен, на катедралите во Стразбург, Бамберг, Наумбург и други.

Готика

Европската уменост од доцниот среден век се сведува под стилската формулација „Готика“. Почетоците на овој стил потекнуваат од XII век и трае се до XVI век. Речиси апсолутна доминација на овој уметнички стил има Франција. Како препознатливи елементи се: големите катедрали, опатии и цркви, замоци, палати, дворци, сали и университети. Покрај во Франција, овој стил се проширува и во Германија, Белгија, Холандија, Луксембург, Швајцарија, Австрија,

Италија, Англија, Шкотска, Сицилија, Шпанија, Португалија, Полска, Чешка, Скандинавските земји и други.

Основен двигател на готиката лежи во урбаниот живот и концентрација на побројно население во градовите, во својата структура, подложен на постојани промени и адаптации. Уметникот - човекот од готиката сака да им помогне на верниците да го достигнат рајот и затоа поставува рајски визии уште на земјата и тоа со посредство на архитектурата, скулптурата и сликарството. Најчесто тоа се постигнува со големата висина на катедралите, чија внатрешност изразена преку висината го води погледот кон врвот, како и небеските висини, толку близок но во исто време сепак недофатлив. Готските катедрали се динамични со сложена и совршени градби, чии влезови се концепирани како рајски порти опфатени со бројни фигури на светители по страните, додека пак, фасадите со кулите ги симболизираат бедемите и кулите на небескиот Ерусалим.

Според тоа, главни карактеристики на готската архитектура се ребрасти сводови, големи прозори и високи сидови, високи сводови со оцртување на вертикалата и светлината, танки и високи и украсени столбови со листнасти капители, звездасти и ребрасти, прекршени лаци, високи и шилести камбанарии и друго. Додека во уметноста се истакнуваат фрескосликарството, разни релјефи, скулптури од камен и мермер, розети, сликање на стакло – витраж, мозаици на стакло, лиење во бронза, резбање во дрво, златарство итн.

Познати мајстори, сликари и архитекти во тоа време биле: Џото Ди Бондоне, Џорџо Вазари, Леон Батиста Алберти, Сандо Ботичели, Донатело, Филарете, и други. Значајни градби од периодот на готиката се: олтарот на црквата Сен Дени во Париз (1140 г.), катедралата Нотр-Дам во Шартр (1140), катедралата Нотр-Дам во Париз (1160 г.), катедралите во Лион, Ремс, Амјен, Келн, Стразбург, Фрајбург, Регенсбург, Рим, Венеција, Фиренца, Сиена, Милано, Барселона, Валенција, Толедо, Виена, Улм, Прага, Кошице, Краков, Варшава, Будимпешта, Загреб и уште многу други. Од готската архитектура познати се замоците, универзитетите и палатите (Дуждевата палата во Венеција) во: Венеција, Лондон, Авињон, Бриж, Сиена, Малборк, Прага, Оксфорд, Глазгов и уште во многу други места.

3.4. Среден век во земјите од другите континенти

Од другите простори би ги споменале само доминантните Азиски цивилизации чии владетели биле под силно влијание и ги славеле боговите. Интензивно се граделе велелепни храмови посветени на религиите: хиндуизмот, будизмот, конфучизмот, таоизмот, џајнизмот, шинтоизам итн. Господарите граделе раскошни палати. Во тој период и понатаму се гради Големиот Кинески сид. Доминираат претстави на големи, но и на минијатурни скулптури и релјефите од слонова коска, камен и мермер, кои биле инспирирани од светите книги, животот и делот на боговите, но претстави од воинствените потфати на господарите. Се среќаваат фигури на боговите изработени или обложени со злато, сребро и слично. Познати се кинеските вазни од различните династии, ракописите и цртежите на хартија итн.

4. Карактеристики на уметноста и културата во новиот век

4.1. Нов век во Европските земји

Ренесанса

Го опфаќа периодот од крајот на XIV до почетокот на XVII век. Доаѓа од францускиот збор *renaissance* „преродба“, и од италијанскиот збор *rinascimento*, те - „повторно“ и *nascere* „се раѓа“. Всушност тоа е културно движење кое започнува во Фиренца, Тоскана (Италија) во доцниот среден век (XIV век, под покровителство на најдоминантностите семејство Медичи), се проширува во Венеција, Пиза, Милано, а подоцна се распространета низ цела Европа. Како културно движење во архитектурата, уметноста, културата, придружено е од преродбата на учењето преку повторно внесување на класичните – старо – антички учења за човекот како средиште на сите појави. Во културата на европските народи ова движење се означува и како хуманизам и ренесанса.

Најчесто, поради интелектуалната преобразба ренесансата се смета за мост помеѓу средниот век и новиот век. Започнувајќи во Италија, а проширувајќи се и низ цела Европа до XVI век, таа влијаела на книжевноста, уметноста, филозофијата, науката, политиката, религијата, и на други аспекти на интелектуалноста. Ренесансните школи употребувале хуманистички методи во учењето и батале реалистичност и емотивност во уметноста. Во областа на литературата се истакуваат делата на Франческо Петрарка, Данте Алигери, Џовани Бокачо и други, преку кои се биди спознанието за човековата индивидуалност, неговата интелектуална способност, генијалност, достоинство и сл. Во областа на уметноста – сликарството, вајарството и сл., се истакуваат генијалните уметници истражувачи и создавачи: Леонардо да Винчи, Микеланџело Брунаротти, Рафаел Санти, Тицијан Вечели, Џовани Белини, Ботичели, Џорџоне, Донатело, а покасно и Тинторето, Веронезе, Ел Греко и други. Наведените уметници создаваат нови визии на просторот исполнети со луѓе, предмети, природа, вртани во дводимензионални просторни длабочини, претстави и перспективи, и сето тоа вкомпонирани преку совршени изведби на човековата уметничка рака, око и разум. Така, уменикот од занаетчија станува откривач и научник, спремен да се зафати со разрешување на сложените принципи на композирањето на сцената и просторот.

Умениците во своите дела (фрески, слики, скулптури и сл.) на совршен начин ги претставуваат религиозните, световните и митолошки теми, но и сцени од секојдневниот живот на човекот и природата. Доминираат хармонијата на боите, линиите, деталот и сл. Скулпторите: Микеланџело (скулптурата на Мојсеј со своите синови, скулптурата Давид и Пиета, проектот Црквата Св. Петар во Рим, фреските во Систинската палата и др.), Донатело (скулптурата на Давид), Верокио (коњаничката скулптура на Колеоне во Венеција), Бернини и други, достигнуваат вајарско уметничко совршенство.

Познат архитект бил Донато Браманте зачетник на високата ренесанса (1500-1520). Преоктирал многу згради и ја реконструирал

Базиликата Свети Петар во Ватикан, храмот Темпието во Рим и сл. Друг познат сликар и архитект бил Џорџо Вазари, итн. Во архитектурата се градат катедрали, палати, замоци, фонтани и др. Од уметноста се истакнува Леонардо Да Винчи со најпознатите дела Мона Лиза, Тајната Вечера и др. во Милано, Рафаел со фреските во Ватикан, Џорџоне со Заспаната Венера во Венеција, кои во сликарството достигнуваат еквилибриу што за уметноста претставува најсовршено творештво.

Хуманистичкото учење - образование, за разлика од схоластика (наука под контрола на црквата) било базирано на учење за петте хуманистички полиња: поезија, граматика, историја, етика и реторика. Во областа на филозофијата се појавуваат Николо Макијавели, Томас Мор, а во науката Галилео Галилеј и други.

Во тоа време се случуваат и Големите географски прекуокеански откритија со што се утврдија нови трговки и културни правци на движење. Тоа е времето на откривањето на континентот Америка, поморските патишта за Јужна Африка, Индија, Кина и Јапонија, но и откривање, запознавање и освојување на цивилизациите и културите во Средна и Јужна Америка (Маи, Ацтеки, Инки и др.). Во времето на ренесансата, се појавува печатарството, преку печатење – објавување на првата печатена Библија (1457 г.) во Мајнц од страна на Јохан Гутенберг, со што ќе се отворат вратите за богата културна размена помеѓу народите.

Барок

Се појавува во почетокот на XVII век и трае низ целиот XVIII век. Барокот го добил по шпанскиот збор *barocco* што значи бисер со неправилна форма. Уметноста на Барокот претставува збир на моќни регионални школи и уметнички индивидуи способни да креираат нови синтези во уметноста и создавање на повеќе уметнички текови кои паралелно ги исполнуваа уметничките тенденции.

Во сликарската интерпретација доминира декоративно изобилие на сјај и раскош, како и совршена техника на изработка не само во архитектурата (палати, замоци, катедрали, цркви и сл.) и полето на уметноста (сликарство, скулптура и сл.), туку и во останатите свери, пример, флористичко уредување на парковите, дизајнирањето на фонтаните, мебелот, накитот, украсите, облеката, разни садови, вазни, прибор, предмети итн. Така што, барокната уметност стана универзална уметност, применлива на повеќе медиуми и достапна за поголем број луѓе, па може да се рече дека барокот е еден вид на мода.

Во почетокот називот Барок имал негативни конотации, во смисла на претерување во изобилството на формите, деталите, движењата, боите итн. Барокната уметност го преферира минливото чувство и тежи кон релативната динамичка рамнотежа.

Рим е родното место на Барокот. Типичен пример е архитектурата, односно куполата на црквата Св. Петар (иведена од Микеланџело) ќе биде основната инспирација за многу куполи во Барокот. Архитектот, скулпторот и сликарот Лоренцо Бернини ќе го изведе своето најпознато дело – плоштадот пред црквата Св. Петар, во Рим – Ватикан. Други познати бароктни изведби во Рим се римскиот плоштад Пјаца Навона, фонтаната Четириите реки, фонтаната Треви. Во

Франција најпознати достигнувања се во архитектурата на дворците, од кој особено се истакнува Версај.

Ситуацијата со сликарството е посложена отколку во архитектурата. Познати ремек дела на барокната сликарска уметност се делата на Караваџо (Италија) Рубенс (Фландрија), Рембрант (Холандија), Веласкез (Шпанија) и други. Во нивните дела, до префинетост се претставени низа галерии на убавините на човекот, доминираат движењата, неговата анатомија, радоста на животот, контрастите на светло и темно итн.

Евопската уметност во XIX век веќе е заситена од прекумерната барокна декорација, а духот на класичната старина повторно ќе биде предмет на инспирација. Така ќе се создаде едно интернационално космополитичко движење што ќе резултира со појава на бројни значајни објекти инспирирани од антиката, односно се појавува новиот уметнички стил, неокласицизам. Тоа е период на модерниот урбанизам, на уредени градски центри во кои никнуваат многубројни јавни објекти. Новиот уметнички стил, набргу од Европа се проширува во Америка, и во другите континенти.

Значајни објекти од тој период се Пантеон во Париз, Капитол во Вашингтон, Скала во Милано, Карлтон Хаус во Лондон, Парламентот во Лондон, Парламентот во Будимпешта, триумфалните порти и триумфалните столбови во Берлин, Париз итн. Како надоврзување на неокласицизмот се надополнува уметничкиот и стилски правец романтизмот. Пробив на романтичарски идеи во литературата, музиката и театарот.

Всушност, во XIX век ќе се создадат многубројни стилови на основа на префиксот „нео“, при што во средиштето на уметничките инспирации ќе се најдат готиката, романтиката, ренесансата. Додека пак, кон крајот на XIX век ќе се случат драстични промени „револуција“ што ќе ги опфати индустријата и политиката. Машината и демократијата стануваат да бидат синоними за новото време, со подем на новите технологии. Овие нови технологии своето лице и можности ќе ги покажат во 1889 година на големата изложба во Париз, претставени преку отворањето на грандиозната Ајфеловата кула (висока 300 метри, што одговара на 75 спрата, а заедно со 24 метарската антена, структурата е висока 324 метри. Кулата е метална конструкција со тежина од 7.300 тони, а вкупната тежина е 10.100 тони, имала 1710 скали, со реновирањето во 1980 година бројот на се променил на 1920 скали, а денес има 1665 скали. Во употреба се и лифтови, а особено за посетителите над втората платформа.).

Македонија во новиот век

Во периодот на ренесансата и барокот Македонија била потопена во спрегите на турската власт и немала било какви допири со уметничките струи на Западна Европа. Еден од ретките што успеале да ги осознаат и применат барокните декоративни третмани бил дојранчанецот Христифор Жефаровиќ. Тој од 1741 година работи во Виена. Најпознато негово дело е „Стематографија“ каде што насликал голем број на јужнословенски светители, како и неговите дела бакрорезите со претставени Св. Наум и Св. Јован Владислав.

Во сложени услови на идентификација на националната свест во текот на XVIII, особено во XIX век во улога на најдобри афирматори на нацијата ќе бидат бројните градители, копаничари, зографи кои со свои дела на секаде низ Балканот ќе бидат најдобри експоненти за силата на македонскиот гениј. Во тој период, по донесувањето на неколкуте правни акти во Осмалниското Царство им се дозволува на христијаните да подигнуваат црковни и манастирски градби. Тогаш и забрзано се развива занаетчиството, трговијата и сл., со што започнува да се пренесуваат и искуствата од западноевропските земји. Така, во тој дух никнуваат неколку архитектонски градби: црквата Св. Димитрија во Битола, градена 1830 година. Додека пак, најпознатиот македонски градител Андреја Дамјанов подигнува неколку монументални остварувања во Македонија, Св. Пантелејмон во Велес, манастирот Св. Јоаким Осоговски и други објекти.

Познатите зографи биле: Михаил и синот Данаил, потоа Дичо Зограф, а сликари Димитар Андонов Папрадишки, Ѓорѓи Зографски и други. Познати копаничарски фамилии биле: Филипоски, Фрчкоски, Резноски, Зографски, Алексиески и други, кои изработиле стотици иконостаси во многу цркви и манастири во Македонија и надвор од неа.

Во поголемите градови Битола, Скопје, Охрид и други се градат и луксузни куќи – сараи, во Битола се оформува градско јадро во очите на улицата „Широк Сокак“ итн.

4.2. Нов век во земјите од другите континенти

Периодот на откривањето на новите континенти Америка и Австралија, и напоредно со запознавањето и освојувањето на нивните простори и домородни цивилизации, новите доселеници со себе ги носат и влијанијата на ренесансата, а особено од барокот. Во Северна Америка се формира нова држава, САД, која забрзано гради свои препознатливи архитектонски и уметнички објекти. Така, како најзначаен објект од крајот на XIX век е Кипот на Слободата во Њујорк, изградена во 1886 година (статуата е висока 46,5 метри, ако се додаде и држачот висок 47 метри, тогаш вкупната височина изнесува 93,5 метри.).

Останатите континенти Азија и Африка и понатаму ги негуваат своите уметнички и архитектонски стилови на градба. Во Индија се обновува стариот мавзолеј Таџ Махал (1653 г.), во Кина, Забранетиот град се дополнува со нови елементи, а се градат и уште многу други храмови, палати во Јапонија и слично.

5. Карактеристики на уметноста и културата од XX век

Дваесетиот век, претставува период на епохални архелошки откритија а со тоа и грижа за нивно зачувување од уништување. Од архитектонска гледна точка се создават многу атрактивни и уникатни градби како технолошки подвиг. Во разни делови на Земјата се градат стотици тунели долги од 10 се до 50 км, потоа висисоки згради со висина и од над 800 метри, долги и високи мостови со должина и над 5 километри, големи градежни зафати на високи брани, вештачки езера, острови, стаклени пирамиди, подводни градови, грандиозни и високи

скулптури, спортски стадиони, отворени и затворени сали, арени, базени, скокални, театри, разни паркови, големи и разновидни музеи итн.

Во оваа прилика ќе ги спомениме само најголемите, најдолгите, највисоките светски архитектонски објекти кои се градени денес, а во наследство да ги користат идните генерации.

Тунели: Најдол тунел е Сеикан тунелот помеѓу островите Хоншу и Шикоку во Јапонија, со вкупна должина од 53,9 км., потоа следи, Еуро тунелот под каналот Ла Манш, кој ги поврзува Франција и Велика Британија, има должина од 50,5 километри, трет е тунелот Борнхолм помеѓу Данска и Шведска, должина 40 километри, итн.

Мостови: Големиот Сеито мост, Јапонија, долг 13,1 км, помеѓу островите Хоншу - Шикоку; мостот Сан Матео – Хаувард, САД, долг 11,2 км.; Големиот Белт – мост кој ги поврзува островите Зеланд и Фин во Данска, има должина од скоро 8 километри, трет мостот Сан Франциско – Оукланд долг 7,2 км., итн.

Високи кули, згради – облакодери: Крајслерова зграда во Нјујорк изградена во 1930 година и висока 319 метри, Кулата во Торонто, висока 533 метри, изградена 1976 година; Двете кули Петронас, Куала Лумпур, Малезија, високи 452 метри, изградени 2004 година; Кулата Гванџу, Кина, висока 610 метри, изградена 2009 година; Бури Калифа, Дубај, Обединети Арапски Емирати, висока 828 метри, изградена 2010 година.

Други архитектонски изведби „чуда“: Статуата на Исус Христос, Рио де Жанеиро, Бразил, висока е 38 метри, изградбата е завршена 1931 година. Потоа голем број на високи брани и вештачките езера, Вештачкиот остров „Палма“ во Дубај, изграден 2005 година. Големите хотели во Дубај: „Атлантис“ со 1539 соби, Бурџ ал Араб со изглед на Едрилица, со вкупно 202 соби, моментално највисок со 60 спратови и 321 метар, 18 ливтови и најлюксозен хотел во светот.

Во текот на XX век се појавија егзистираа и се уште се актуелни, многу стилови во уметноста, литературата, музиката, филмот и телевизијата, а со тоа се појавија стотици илјади познати уметници, писатели, музичари, артисти, пеачи, спортисти итн.

Во 2007 година УНЕСКО ги прогласи новите седум светски чуда: Кинескиот Сид, Кина; Колосеумот во Рим; Чичен Ица, Мексико; Петра, Јордан; Маку Пикчу, Перу; Таџ Махал, Индија; и Статуата на Исус Христос, Бразил. Светските експерти по културно наследство предлагаат Листата на нови светски чуда значително да се зголеми.

Во Република Македонија, во последните 50 години се изградени многу вештачки езера, тунели (Буковиќ, 7 км.), нови цркви, манастири, џамии, споменици и спомен комплекси и слично. За одбележување се: грандиозниот „Милениумски крст“ на Водно во Скопје (висина 67 м., распон на краците 46 м., подигнат 2002 година, највисок објект во Република Македонија), потоа Соборната црква во Скопје, црквата Св. Пантелејмон во Охрид, црквата Св. Тројца во Радовиш, итн.

Сето претходно споменато, денес, е дел од светското секојдневие и претставува актуелно културно богатство, кое останува во наследство за идните генерации. Според тоа, „папочната врска“ или вечното мото на културното наследство порачува: „Она што се изградило вчера, да се негува денес, за утре да го чуваат генерациите, вчера – денес – утре, од

нив – за нас, од нас - за нив, и така во вечна спрега сè додека постои човековиот род“.

III. РЕГИОНАЛЕН ПРЕГЛЕД НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО МАКЕДОНИЈА

Република Македонија располага со богато недвижно културно наследство што го потврдува постоењето, континуитетот и идентитетот на Македонскиот народ како и на граѓаните кои живеат во нејзините граници. Така, според службената евиденција во Република Македонија се регистрирани и евидентирани 11.200 недвижни споменици на културата.¹³

Недвижното културно наследство е разместено насекаде на територијата на Република Македонија, но како најзначајни подрачја се издвојуваат четири: Охридско – струшкото подрачје со најголема концентрација на споменици на културата; Пелагонскиот регион со многубројно богатство на сите видови на културното наследство; Скопското подрачје со многубројни манастири, цркви, џамии, амами, анови, чаршии, тврдини и други споменици, и долината на реката Вардар – Средноповардари во кое се наоѓаат најголем број на археолошки локалитети.

Покрај во урбаните средини, и рамнскиот простор, голем дел од недвижното културно наследство, околу 45% се наоѓа во руралните населби на ридско-планинските подрачја, кои во голем број се целосно или делумно напуштени што значително ја усложува нивната заштита и користење.

Согласно долгорочните цели, концептот и критериумите за развој и организирање на туристичката понуда во Просторниот план на Република Македонија, димензиониран за 2002 – 2020 година, дефинирани се вкупно 10 туристички региони, 54 туристички зони и 200 туристички локалитети. Во наведените туристички региони, зони и локалитети, за активности на снег се определени 34, за активности на вода 47, за активности во природни и историски амбиенти 80, бањи 9, градски туристички центри 29, и главни меѓудржавни врски 4.

Нашите анализи за поважните културно-историски споменици кои се ставени во листата на културното наследство ќе ги обработиме согласно туристичките региони наведени во Просторниот план на Република Македонија.

1. СКОПСКО – КУМАНОВСКИ РЕГИОН

Атрактивноста на просторот овозможува диференцијација на 8 туристички зони во кои се наоѓаат вкупно 17 локалитети. Од големиот број културни споменици кои се ставени во листата на културно наследство, ќе ги споменеме само најважните, и тоа: Праисториска населба Тумба Маџари; Археолошкиот локалитет Скупи; Археолошки

¹³ Просторен план на Република Македонија, (2004), Скопје, стр. 92 - 96

локалитет тврдина Кале; Археолошки локалитет Градиште с. Таор; Камениот мост; Римскиот акведукт; Манастирот Св. Пантелејмон во с. Горно Нерези; Марковиот манастир Св. Димитрија во с. Сушица; Манастирот Св. Андреј во Матка; Манастирот Св. Никита во с. Бањани; Манастирот Св. Архангел Михаил во с. Кучевишта; Манастирот Св. Богородица во с. Матејче, Кумановско; Ротонда во Коњух, Кумановско; црквата Св. Ѓорѓи во с. Старо Нагоричане; црква Св. Ѓорѓи Победоносец во с. Младо Нагоричане; црква Св. Никола во с. Псача; Манастир Св. Спас во Скопје; Црквата Св. Димитриј во Скопје; Црквата Св. Богородица во Скопје; Старата Скопска чаршија, Мустафа - пашина џамија, Султан - Муратова џамија, Јахја - пашина џамија, Гази Иса бегова џамија, Саат-кула, Соборниот храм Св. Климент Охридски, Милениумскиот Крст, Феудална бегова кула, Спомен дом на Мајка Тереза, Даут - пашин амам, Чифте-амам, Кушумли-ан, Сули-ан, Капан-ан, Безистен, сите во Скопје, и уште многу други објекти и споменици (споменик на Гоце Делчев, Споменик на ослободителите на Скопје, Споменик на Мајка Тереза, Споменик на Ѓорѓија Кастриот-Скендер Бег, Споменик на Крсте Петков Мисирков итн.).

Праисториска населба ТУМБА МАЏАРИ

Праисториска населба во Маџари, стара од 6200 до 4200 г. пр. н.е. - археолошки ископани се седум куќи (живеалишта) со подвижен инвентар – садови, предмети, куќен теракотен жртвеник на божицата Голема Мајка – заштитничка на плодноста, и едно светилиште. Соред ископувањата утврдено е дека станува збор за повеќеслојна населба со културен слој од три метри во кој се одделуваат три хоризонти на живеење од времето на средниот неолит. Денес, на тоа место се реконструирани три куќи кои се со правоаголна и четириаголна основа, изградени од дрвена граѓа, глинен кал, покриени со слама и во нив поставени се автентични огништа, керамички садови, разни предмети од средниот неолит, човечки и животински кукли.

Археолошки локалитет СКУПИ

Скупи е град од римско и доцноантичко време. Името означува живаелиште, куќи, Се наоѓа на 5 км северозападно од Скопје во непосредна близина на село Злокуќани, лево од утоката на река Лепенец, во подножјето на Зајчев Рид. За локалитетот се знае уште од крајот на XIX век. Со систематски археолошки истражувања отпочнато е во 1966 година кои со помали прекини, континуирано се извршуваат до денес. Досега се целосно или делумно истражувани: бедемите, театарот, цивилната базилика, христијанската базилика, градската вила (палата), градската бања, улицата - кардо, делови од источната и западната некропола.

Археолошки локалитет КАЛЕ

Најновите археолошки податоци кои од неодамна се достапни укажуваат на тоа дека Калето било населено уште од неолитот (пред 3000 г. пр.н.е.) и во раното бронзено време. За ова тврдење сведочат остатоците од земјенки, колиби и палисади. Калето е познато и по својот бедем кој потекнува од 535 година од времето на владеењето на

Јустинијан I. Наоѓајќи се на многу значајно стратешко место, тврдината била опсаднувања и напаѓана повеќепати.

Археолошки локалитет ГРАДИШТЕ, с.Таор

Станува збор за **Тауресиум** родното место на византискиот цар Јустинијан I (483 – 565), се наоѓа на локалитетот „Градиште“, над селото Таор, пред влезот во Таорската клисура на 20 км оддалеченост од Скопје. На овој локалитет се регистрирани слоеви на три населби од различни историски периоди – енеолит, доцноантички и средновековен период. Се откриени: кастел со триаголна основа на сидините, кули, еден бастион, укрепени тераси, остатоци од водовод, доцноантичка некропола, дел од мермерна биста, столбови од ранохристијанска базилика, разни монети и друго.

КАМЕН МОСТ

Камениот мост е симбол на град Скопје. Лоциран е во строгиот центар на градот на реката Вардар и претставува врска меѓу стариот и новиот дел на градот. Според новите истражувања, во 1990 година, се претпоставува дека Камениот мост бил изграден во VI век, за време на царот Јустинијан I, а во XV век го добил денешниот изглед, за време на владеењето на султанот Мехмед II. Камениот мост е изграден од фино изработени камени блокови, а неговата конструкција лежи на масивни столбови поврзани со 13 полукружни сводови.

Римски АКВЕДУКТ

Римскиот акведукт се наоѓа на периферијата на Скопје, покрај патот Скопје – Качаник. Изграден е од тули и камен. Го снабдувал градот со вода од планината Скопска Црна Гора. Од некогашните 200 свода, денес се зачувани 50. Се претпоставува дека бил изграден во VI век, во времето на Јустинијан I, па поради тоа овој аквадукт се нарекува и Јустинијанов аквадукт.

Манастир СВ. ПАНТЕЛЕЈМОН, с. Горно Нерези

На сидовите на овој манастир – уметнички споменик е сочувано фреско сликарство, кое по своите квалитети со право се вбројува меѓу врвните дострели на византиското сликарство од периодот на XII век, времето на владеењето на познатата династија на Комнените. Според тоа, овој манастир има исклучителна раритетна фрескосликарска вредност (стара приближно девет века) за Македонија, за Европа, но и за светот. Оваа констатација ја наведуваме поради фактот што фрескосликарската композиција во црквата е направена 140 години пред појавата на ренесансата во Италија. Сепак, експерти на средновековната уметност наведуваат дека, елементи од некаква византиска фрескосликарска ренесанса на ликови со внатрешни чувства, емоции и драматизам, среќаваме во Македонија, меѓутоа како уметнички стил кој нема никакви допирни точки со ренесансата во Италија. Манастирот била изграден во 1164 година, со средствата на византискиот принц Алексеј, син на Константин Ангел и Теодора, најмладата ќерка на византискиот император Алексеј I Комнен. Посебноста на објектот се гледа во стилот на градбата, градена од

непознати талентирани градители и непознати талентирани зографи на живописот, кои според тоа што е насликано биле најзначајни имиња на своето време. Манастирот изградена е на монолитна карпа, објектот сидан е со камен и со тули, во форма на впишан крст во правоаголен простор и има пет куполи, односно во горниот дел завршува со една поголема осмострана и четири помали четиристрани куполи. Посебно внимание привлекуваат фреско сликарските композиции на „Оплакување Христово“, „Причестувањето на апостолите“, „Раѓањето на Св. Богородица“, „Влегувањето во Ерусалим“, „Симнување од крст“ и други. Во текот на долгата историја манастирот преживеал пожар, земјотрес, разурнувања и грабежи, но останал свет и светол сведок за богатиот црковен и културен живот. Денес манаситрот е достапен и отворен за посета на голем број верници и туристи кои доаѓаат од разни делови од Македонија и светот.

Манастирот СВ. НИКИТА, с. Бањани

На падините од Скопска Црна Гора, северозападно од Скопје, помеѓу селата Горање, Бањани и Чучер, на една возвишеност, подигнат е манастирот Св Никита. Подигната е на стари темели во 1307/8 година. Архитектонски црквата е решена во форма на впишан крст во правоаголно пространство. Сидана е од камен и тули поврзани со малтер. Фрескоживописот во црквата потекнува од времето кога е градена, со исклучок на некои делови од понов живопис. Црквата е зографисана од зографите Михајло и Евтихие. Истите мајстори се автори на фреските во црквите Св. Климент (Богородица Перивлепта), во Охрид, и црквата Св. Ѓорѓи во село Старо Нагоричане, Кумановско. Живописот на црквата поделен е во три зони. Првата зона ја сочинуваат светители во цел раст кои се анфас сликани. Фреските од втората зона се посветени на „Христовите чуда“. Третата зона ги илустрира фреските претставени преку композициите на „Христовите маки“, од кој меѓу позначајните се одделува фреската „Тајна вечера“. На фрескоживописот има записи од црковнословенско кирилично писмо, што значи дека црковнословенски јазик и писмо биле јазикот и писмото на македонското население. Во фреските ја има и македонската народна носија.

Црквата ВОВЕДЕНИЕ НА СВ. БОГОРОДИЦА–СВ. СПАС, с. Кучевиште

На падините на Скопска Црна Гора, во селото Кучевиште, се наоѓа црква посветена на Св. Воведение на Св. Богородица. Кај населението таа е позната под името Св. Спас. Црквата била изградена пред 1348 година, а живописана помеѓу 1355 и 1358 година, од страна на зографот Григорие. Архитектонски црквата во основа покажува впишан крст во правоаголно пространство, над чиј центар се издига висока купола на четири столбови. Од надворешната страна апсидата е петострана, украсена со ниши и полиња, со декоративно всидани тули. Талентираниот зограф изработил повеќе композиции од кој значајни се: „Миене на нозете“, „Оплакување на Христа“, „Богородица со Христа“ и др. Црквата во текот на долгата историја неколку пати обновувана, па така денес се среќаваат неколку слоеви на фрескоживопис, при што е создадена цела галерија ликови, настаната во различни периоди. Во внатрешноста на црквата се наоѓа и иконостас со повеќе икони работени

во XIX век. Меѓу нив посебно место завзема иконата (врата) на Дичо Зограф од село Тресонче, работена во 1845 година, и спаѓа меѓу најраните Дичови дела. Денес до црквата води асфалтен пат.

Во непосредна близина на селото Кучевиште, во долината на Кучевишка Река се наоѓа и манастирската црква посветена на **Св. Архангел Михаил и Гаврил**. Црквата има форма на впишан крст со една куппола. Годишната на изградба на црквата не е утврден. Утврдено е дека била фрескоживописана во 1591 година. Ако се суди според начинот на градењето и стилските одлики на архитектурата, црквата веројатно била градена кон крајот на XIV или почетокот на XV век.

МАРКОВ МАНАСТИР СВ. ДИМИТРИЈА, с. Сушица

Во околината на село Сушица, Скопско се среќаваат неколку цркви и манастири од XIV век, и тоа: Марков манастир, црквата Св. Богородица и црквата Св. Архангел Гаврил. Марковиот манастир е наречен под тоа име зашто што ктитори биле кралот Волкашин и неговиот син – кралот Марко. Манастирската црква е изградена во 1345 година, а живописана меѓу 1366 и 1371/2 година. Овој манастир го сочинуваат повеќе згради наредени како венец околу црквата, стариот и новиот конак, старата манастирска трпезарија, камбанаријата, воденицата и други помошни објекти. Црквата е во форма на впишан крст, а изградена е со камен и тули. До манастирот води асфалтен пат, и во текот на годината е посетуван од многу верници и туристи.

Манастирот СВ. АНДРЕЈ

Во кањонот на реката Треска, до брегот од вештачкото езеро Матка се наоѓа манастирот Св. Андреа или Св. Андреј. Од натписот во црквата се спомнува дека ја подигнал Андреа, вториот син на кралот Волкашин, во 1388/89 година. Во внатрешноста на црквата има неколку натписи, се споменува монахот Калест Кирил кој заедно со остантаи „братја“ учествувал во градбата, и бил игумен и основач на црквата, и дека по живописувањето умрел. Исто така, во друг натпис се споменати и негови зографи: митрополит Јован, зограф и монахот Григорие, кои работеле и во манастирот Св. Преображение во с. Зрзе. Живописот во црквата е претставен во три хоризонтални зони, а особено забележливи се фреските на светите војни: Св. Ѓорѓие, Димитрие, Теодор Тирон и Теодор Стратилат, прикажани во првата зона во цел раст. Во втората или средната зона се прикажани неколку сцени од „Маките на Христа“. И во третата, горна зона се илустрирани сцени од циклусот на Големите празници: „Раѓањето на Христос“, „Сретението“, „Крштевањето на Христос“ и други. Денес, поради пристапноста и атрактивноста на просторот, овој манастир и непосредното опкружување, претставуваат интересна туристичка зона која доста е посетена од верници и туристи од Македонија и странство.

Црквата СВ. ЃОРЃИ, с. Старо Нагоричане, Кумановско

Во село Старо Нагоричане се наоѓа црквата Св. Ѓорѓи која се одликува со посебна убавина. Според врежан натпис стои дека црквата е подигната во 1313 година, а вториот натпис од 1317/18 година се однесува на датата кога била живописана, од страна на познатите

зографи Михаил и Евтихие. Црквата е петкуполна трикорабна градба во форма на впишан крст со издолжен травеј кон источниот и западниот дел. По својата архитектонска концепција е слична на црквата Св. Богородица, на манастирот Матејче. Од многуте фрескописни композиции највпечатливи се „Причестувањето на апостолите“, „Тајната вечера“, „Миене на нозете“, „Распение“, „Одењето на Голгота“, „Качувањето на крстот“, „Подбивањето со Христа“, „Успение Богородично“ и други.

СУЛТАН МУРАТОВА – ХЈУНКАР ЏАМИЈА, Скопје

Султан Мурат II во 1436 година ја подигнал оваа џамија како свое наследство. Меѓутоа, во текот на историјата, џамијата повеќепати пострадала, но секој пат била обновувана. Второто име на џамијата Хјунк-ар (царева, султанска) или Саат џамија, поради **саат култата** што се наоѓа во нејзиниот двор, изградена во периодот од 1566 до 1572 година, како прва саат-кула во Отоманската Империја. Саат кулата е висока 40 метри и има три дела. Механизмот на часовникот бил загубен и никогаш не бил пронајден. Во доворот на џамијата се наоѓаат и две турбини, на Бејхан Султан и семејната гробница на Али-паша од Дагестан.

ИСХАК–БЕГОВА (Шарена) ЏАМИЈА или ГАЗИ ИСА – БЕГОВА, Скопје

Изградена од Исхак-бег во 1438 година, покрај џамијата како наследство, подигнал уште турбе, медреса, конаци и згради кои и припаѓаат на профаната архитектура. Низ историјата повеќе пати била преправана, оштетувани, но и обновувана. Името Алаџа, што значи шарена, го добила по разнобојните плочки, кои денес се зачувани само на турбето зад џамијата.

ИСА – БЕГОВА ЏАМИЈА, Скопје

Оваа џамија се наоѓа во непосредна близина на Бит-пазар во Скопје. Подигната е во 1475 година од страна на Иса-бег, син на Исхак-бег, основачот на Алаџа џамија, како наследство. Има две куполи, а пред влезот во џамијата се наоѓаат три столбови со пет помали куполи.

МУСТАФА – ПАШИНА ЏАМИЈА, Скопје

Мустафа – пашина џамија е подигната 1492 година од заповедникот на Скопје Мустафа – паша. Мустафа – паша умрел 1519 година и бил закопан во турбето што се наоѓа покрај североисточниот ѕид на џамијата. Денес во дворот на џамијата се наоѓаат турбето на Мустава – паша, саркофагот на неговата ќерка Уми, шадранот, неколку надгробни нишани, како и остатоци од некогашниот имарет и од медресата. Џамијата има импозантна купола и тесно извишено минаре. Пред џамијата е поставен трем на четири мермерни столбови со три помали куполи. Џамијата е ѕидана со наизменични редови од клепан камен и два реда тули.

ЈАХЈА – ПАШИНА ЏАМИЈА, Скопје

Џамијата е подигната во 1504 година од Јахја – паша во Скопје, како негово наследство. Во текот на нејзиното постоење повеќепати

била поправана и досидувана. Минарето на џамијата е високо 50 метри, и се смета за највисоко меѓу скопските минариња, на другите џамии. На врвот од минарето се наоѓа, од злато изработена полумесечина и ѕвезда. Во доворот на џамијата се зачувани надгробни споменици и турбе.

ЧИФТЕ – АМАМ, Скопје

Амамот е дело на Иса-бег, како наследство, изграден во 1531 година. Амамот е поделен на два дела со посебни влезови за капење на мажи и одделно за жени, проди што го добил и името Чифте-амам (двоен амам).

ДАУТ – ПАШИН АМАМ, Скопје

Во непосредна близина на Камениот мост, во стариот дел на Скопје, се наоѓа еден од најмонументалните споменици на исламската профана архитектура амамот на Даут – паша. Во времето од 1489 до 1497 година Даут – паша бил голем везир на Румелија и го подигнал амамот со свои средства. Амамот повеќе време бил препуштен на постепено пропаѓање, но по извршената реконструкција, денес е сместена Уметничката галерија.

КУРШУМЛИ – АН, Скопје

Точниот датум на подигнувањето на амот не постојат. Се наоѓа во Старата скопска чаршија. Името го добил по покривот на многубројни куполи обложени со куршум (олово). Куршумли-ан од своето постоење ја менувал својата функција, прво бил ан, потоа бил претворен во затвор, па пак во ан. Денес, неговите простории се користат како лапидариум на Археолошкиот музеј.

МАНАСТИР СВ. СПАС, Скопје

Во Скопје има голем број цркви, но најстара е црквата Св. Спас. Според историските извори во Скопје биле подигнати голем број цркви во периодот од X – XIV век, ниедна од нив не останала денес. Остатоци на фрески на јужниот ѕид има од XVII век. Обновата на црквата настанала после палењето на градот во 1689 година, а со тоа и на претходната стара црква. Конечниот изглед црквата го добила во почетокот на XIX век. Црквата е полувкопана во земја за да не може да доминира, туку да биде во сенка на околната џамија. Позната е по импозантниот иконостас (широк 10 и висок 6 метри) е дело на Макарие Фрчковски и браќата Марко и Петар Фрчковски-Гарката, од Галичник, кои на него работеле од 1819 до 1824 година. Иконостасот е направен од ореово дрво и е со сцени од Стариот и од Новиот завет. Во дворот на манастирот покрај црквата се наоѓа и гробот на македонскиот великан Гоце Делчев чии мошти биле пренесени во 1946 година. Црквата во текот на годината е посетувана од многу туристи и верници. Во Скопје и околината има голем број на цркви и манастири. Поважни цркви во град Скопје се: Св. Димитриј, Св. Богородица, Св. Ѓорѓи, Соборниот храм Св. Климент Охридски и други.

СОБОРЕН ХРАМ СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ, Скопје

Соборниот храм Св. Климент Охридски е еден од позначајните објекти од поновата историја на Скопје. Соборниот храм е осветен во 1990 година. Габаритот на храмот претставува архитектонска градба на спој помеѓу старите со новите стилови на македонска црковна архитектура. Импозантната градба во комбинација од четири куполи и кули завршува во една голема осмоаголна купола, со голем позлатен крас најгоре. Внатрешноста на црквата е фрескоживописана и има голем иконостас на четири дела, изработени од македонски уметници зографи и резбари. Во дворот на црквата има фонтана која е подарок од Иламската верска заедница. Исто така, во дворот на црквата се наоѓа и споменик на патронот, Св. Климент Охридски, како и висока камбанарија.

МИЛЕНИУМСКИ КРСТ, Скопје

Изграден е во 2002 година а во чест 2000 години од појавата на христијанството. Основата на милениумскиот крст е поддржана од 12 мали столбови кои ги симболизираат дванаесетте апостоли, и четири големи столбови (високи 10 метри) кои ги симболизираат четирите евангелија и кои заедно со непосредното опкружување прават крст. Над нив се наоѓа 67 метри висока челична конструкција и распон на краците од 46 метри. Крстот е поделена на 33 делови кои ги симболизираат годините на Исус Христос. Ноќе крстот е осветлен со 650 светилки. Милениумскиот крст е видлив во радиус од 40 км.

2. ШАРСКО – ПОЛОШКИ РЕГИОН

Во просторот се диференцирани 4 туристички зони, во кои се наоѓаат вкупно 14 локалитети. Од културните споменици кои се ставени во листата на културно наследство, ќе ги споменеме само најважните.

ЛЕШОЧКИ МАНАСТИР, с.Лешок

Лешочкиот манастир има две цркви: Св. Атанасиј и Св. Богородица. Црквата Св. Богородица е изградена во XIII век. Се споменува во громотата на Стефан Дечански, од 1326 година. Црква Св. Атанасиј е изградена во 1335 годјна, од монахот Антониј, кој подоцна станал прв Полошки епископ Јоанакиј. Со најновите археолошки истражувања се откриени значајни податоци кои сведочат дека градбата е врз стара црква од VI век. Во манастирскиот комплекс се наоѓаат и гробот и споменобата со епитафот на надгробната плоча на Кирил Пејчиновиќ – еден од најзначајните македонски преродбеници. До манастирот е сместена и болницата за градни болести. Манастирскиот комплекс (заедно со конаците) во текот на годината е посетуван од многу верници и туристи, и погоден е за летен манастирски туризам.

Други познати цркви во шарско-полошкиот регион се: Соборната црква Св. Кирил и Методиј, Св. Богородица и Св. Никола во Тетово, манастирот Св. Наум на Попова Шапка, Св. Архангел Михаил во с. Непроштено, Тетовско; Св. Никола и Успение на Богородица во Гостивар, и Св.Горѓи во с.Здуње, Гостиварско.

ШАРЕНА ЏАМИЈА – ПАШИНА ЏАМИЈА, Тетово

Шарената (Алаџа) џамија се наоѓа во стариот дел на Тетово. Изградбата на првобитната џамија датира од 1495 година, а нејзини легатори се двете сестри Хуршида и Менсуре, кои се погребани во осумстраното турбе, во дворот на џамијата. Во 1833 година џамијата била обновена и проширена од страна на Абдурахман-паша. Џамијата е значајна по своите внатрешни и надворешни сликарски декорации. Архитектонски претставува квадратна градба во која се огледуваат барокот и неокласичниот османлиски стил.

АРАБАТИ-БАБА ТЕЌЕ

Теќето е изградено во XVIII век од Реџеп-паша и неговиот син Абдурахман-паша. Теќето претставува комплекс од верски објекти, групирани околу турбено (гробот) на бекташок Серсем Али-баба, од кои денес се сочувани: шадрван, турбе, кула, неколку чешми, кујна-трpezарија, гостински конак, дервишхане (теќето било користено до дервишкиот ред – Бекташи познати по нивниот аскетски живот), харемлак, многу зеленило, цвеќе и овошки. Денес, во овој комплекс од верски објекти е сместен и Народниот музеј на град Тетово.

ТЕТОВСКО КАЛЕ

Тврдината започнал да ја гради Реџеп-паша и неговата градба траела 20 години, а била завршена од страна на неговиот син Абдулахман-паша во 1820 година, но и тој неуспел да го отоври објектот, бидејќи бил повикан од султанот и заминал за Истанбул и повеќе никогаш не се вратил во Тетово. Затоа, Калето останало невселено и неискористено. Археолошкиот комплекс опфаќа пет сараи, големи кујни, бања и еден бунар в осредината. На Калето има остатоци од комплекс магацини, кујна трpezарија, кули, затвор направен под земја, и три тунели. Од постарите остатоци има средновековна црква од XIV век – посветена на Св. Атанасиј.

3. КИЧЕВСКО – БРОДСКИ РЕГИОН

Во просторот се диференцирани 2 туристички зони, во кои се наоѓаат вкупно 10 локалитети. Од културните споменици кои се ставени во листата на културно наследство, ќе ги споменеме само најважните.

МАНАСТИР ВОВЕДЕНИЕ НА ПРЕСВЕТА БОГОРИДИЦА-ПРЕЧИСТА

Манастирот Св. Пречиста Кичевска, или како што порано се викал Крнински манастири, според селото Крнино, кое постоело во неговата близина, претставува стожер на македонската култура и писменост. Тој бил важно културно жариште кое го помагале околните градови (Кичево, Крушево, Дебар, Струга и Охрид) и селските населени места. Долго низ вековите во него се изведувала служба само на словенски јазик. Од постарата историја на манастирот стои дека повеќе пати бил опустошуван, опожаруван, но и обновуван. Денешната црква е изградена во XIX век, од убаво делкан камен и со богата профилација. Фреските ги работел познатиот Дичо Зограф и син му Аврам, од Тресонче. Специфично за овој манастир е тоа што манастирската црква е поделена

на два дела, од кои едниот е христијански храм – црква, а другиот е муслимански сакрален простор во кој доаѓаат луѓе од исламската вероисповед на молитва и за своите религиозни потреби. Во црквата се наоѓа и извор со света вода, посветен на Св. Богородица, и водата од светиот изворот ја користат и христијаните и муслиманите.

МАНАСТИР УСПЕНИЕ НА ПРЕСВАТА БОГОРОДИЦА, с. Манастирец

Манастирот е познат и како Поречки манастир. Се наоѓа во селото Манастирец, Општина Македонски Брод. Просторот на Порече има стотина цркви и манастири од кои најзначаен е овој манастир. Манастирот датира од XII – XIV век. Во манастирската црква се среќаваат два фрескоживописи, првиот – најстариот е од светоклиментовиот период, по се изгледа од времето кога е подигната и црквата. Во средновековието манастирот претставувал книжевен и културен центар во Поречието и пошироко.

Други објекти важни за културниот туризам во овој регион се: Китино кале во Кичево, Соборната црква Св. Петар и Павле во Кичево, манастирот Св. Ѓорѓи во село Кнежино, Кичевско, Девини кули, во близина на село Девич, Македонски Брод и други.

4. МАВРОВСКО – ДЕБАРСКИ РЕГИОН

Во просторот се диференцирани 4 туристички зони, во кои се наоѓаат вкупно 16 локалитети. Од културните споменици кои се ставени во листата на културно наследство, ќе ги споменеме само најважните.

МАНАСТИРОТ Св. ЈОВАН КРСТИТЕЛ или БИГОРСКИ МАНАСТИР

Манастирот Св. Јован Крстител е изграден на бигорна гарпа и од бигор и поради отоа го носи и името Бигорски манастир. Бигорскиот манастир е манастирски комплекс кој се наоѓа на патот помеѓу Гостивар и Дебар, во непосредна близина на селата Ростуше, Битуше, Велебрдо и Требишта, по течението на реката Радика, во западниот дел на Р. Македонија. Според Бигорскиот поменик, манастирот бил основан од страна на монахот Јован во 1020 година, а во XVI век манастирот бил разрушен од страна на Отоманската власт и од целиот комплекс останал само како мала црква. Манастирот бил повторно обновен во 1743 година, од страна на јеромонахот Илирион кој бил и првиот игумен на Бигорскиот манастир во поново време. Манастирскиот комплекс го сочинуваат: манастирската црква посветена на Јован Крстител, костурницата, сместена до самата црква, сејменската одбрамбена кула, комплексот манастирски конаци, стар конак, како и новоизградените гостински конаци, горен палат, кујна, две трпезарии, библиотека, галерија на икони и монашки живеалишта. Манастирот Свети Јован Бигорски надалеку е познат по својот иконостас. Тој бил изготвен од страна на Петре Филипов - Гарката од селото Гари. Во неговата тајфа бил и брат му Марков Филипов, Макариј Фрчковски од селото Галичник, и Аврам Дичов со синовите Васил и Филип од родот Филиповци од селото Осој. Тие во периодот од 1829 до 1835 година успеваат да го создадат копаничарското резбарско ремек

дело со прекрасна артистичка дрвена постапка. Иконостасот е поделен во шест хоризонтални појаси. Првиот во основата е составен од правоаголни полиња на кои има орнаменти од флората и фауната. Вториот појас, во кој се поместени престолните икони, завршува со фигура на орел со раширени крилја. Третиот појас е поделен на три помали хоризонтални разделби во кои симетрично се распоредени ангели, гроздови, гранки од винова лоза и др. Над нив се наоѓаат два реда икони - празнични и со претстави на апостолите. Во централната партија се наоѓа големиот крст на којшто е претставено Христовото Распятие. На двете страни од крстот стојат фигури на змеј од чии усти се креваат иконите на Јован Крстител и Пресвета Богородица. Генерално земено иконостасот, како ремек дело е исполнет со голем број декоративни мотиви, фигури и библиски сцени. Во една од нив мајсторите направиле колективен автопортрет, длабејќи ги во дрво своите ликови. Во исто време и сликарите ги работеле иконите за иконостасот. Тоа биле познатите мајстори од епирското село Самарина, Михаил и син му Димитар. Нивните фрески се наоѓаат и во делови на манастирската трпезарија. Манастирот извршил големо културно и духовно влијание во Македонија и во Албанија, каде што се наоѓале манастирските имоти. Денес има бројно монашко братство и богат духовен живот.

МАНАСТИР СВ. ЃОРЃИ ПОБЕДОНОСЕЦ, с. Рајчица

Манастирот Св. Ѓорѓи Победоносец се наоѓа во селото Рајчица, во непосредна близина и веднаш пред Дебар, односно во неговото предградие на само 2 км од центарот (значи припаѓа во градската зона). Овој манастир се претпоставува дека е основан во почетокот на XIV век. Изградбата на манастирските конаци е 1835 година во времето кога игумен на Бигорскиот Манастир бил архимандритот Арсениј од Галичник. Црквата била зографисана и живописана во периодот од 1840 до 1852 година од зографот Михаил и монахот Данаил од Бигорскиот манастир, а додека долниот дел го досликал нивниот ученик Дичо Зограф од Тресонче. До 1999 година овој манастир беше руиниран и во рушевини, но благодарение на иницијативата на игуменот на Бигорскиот манастир архимандрит Партениј (со братството), манастирот беше возобновен, а воедно беше возобновено и женското монашко сестринство. За време на празникот Ѓурѓовден и селска слава на селото, присуствуваат голем број дебарчани, но и гости од други градови во Македонија.

Во селото Рајчица се наоѓа и црква посветена на Св. Варвара која е подигната во 1597 година. Црквата е еднокорабна со полукружен свод и тространа апсида однадвор. Од некогашниот живопис кој бил работен од локални мајстори се зачувани само остатоци.

5. ОХРИДСКО – ПРЕСПАНСКИ РЕГИОН

Во просторот се диференцирани 7 туристички зони, во кои се наоѓаат вкупно 41 локалитет. Од културните споменици кои се ставени во листата на културно наследство, ќе ги споменеме само најважните.

ЛИХНИД - ОХРИД

Охрид – град културен споменик, спаѓа меѓу најстарите населби во Македонија чиј континуитет и траги на постоење ги следиме во временски рамки од 2,5 милениуми. Во III век пр. н.е. на денешното место на Охрид се наоѓала населбата Лихнид. Тоа го потврдуваат богатите гробни наоди (на златни огрлици, златни обетки и др.) од некрополата во месноста Дебој која му припаѓала на Лихнидос. Последните археолошки истражувања на Самоиловата тврдина, исто така, го потврдуваат постоењето на стариот антички град кој од крепоста се ширел јужно се до езерскиот брег, и источно до соседниот рид Дебој. Споменици од античкиот период низ градот се среќаваат преку античкиот театар, бројни скулптури, статуетки и релјефни плочи, а остануваат за откривање уште јавните објекти, агора, гимназион, базилика, храмови итн. Најстарото население го сочинувале Бригијците и Енхелејците. Градот станал дел од Македонското кралство на Филип II и Александар III Македонски. Се наоѓал и низ него поминувал познатиот пат Виа Игнација. Градот станува главна римска воена база, постоела ковачница за пари и бил главен град на Дасаретите. Христијанството во Лихнид - Охрид се проширило далеку уште пред неговото официјализирање. Како прв христијански мисионер во овие краишта се смета Еразмо од Антиохија (Сирија), кој што настрадал кон крајот на III век од новата ера. Култот кон овој христијански учител се зачувал во Охрид до дениешни дни, а во средниот век нему му била посветена пештерната црква изградена во непосредна близина на градот. Уште во првата половина на IV век, набрзо по признавањето на христијанството, во Лихнид била формирана Лихнидската епископија. Последната вест за античкиот град Лихнидос, е веста за неговото разурнување и тоа од голем земјотрес во првата половина на VI век. Врз рушевините на античкиот град Лихнидос се раѓа средновековниот Охрид, во кој заедно живеат старото домородно и новото доселено население. Во 879 година Охрид станал епископско седиште, а во 886 година, со доаѓањето на Климент и Наум, населбата прераснала во културен центар, од каде започнало да се шири словенската писменост и книжевност. Во составот на македонската словенска држава Охрид бил престолнина на цар Самоил. Во периодот на Византија градот станал седиште на Охридската архиепископија, во кој доста било развиено рибарството, занаетчиството и трговијата, со што претставувал и стопански центар. Во текот на турското владеење, градот бил седиште на Охридскиот санџак, а истовремено бил и црковен центар, седиште на Охридската архиепископија. Во 1767 година била укината Охридската архиепископија, со што Охрид ја изгубил улогата на центар на старата самостојна словенска црква. Во текот на XIX век во Охрид се случуваат низа збиднувања кои генерално влијаат на македонската историја. Имено, тој е прв град кој се кренал против грчкото и другите културни влијание, тука се појавува прогресивна културна младина на учители, книжевни дејци и видни трговци (Григор Прличев, Константин и Димитар Робев, Рајко Жинзифов од Велес, Димитар Миладинов од Струга и други. Во текот на XIX и XX век градот постојано стопански и културно се развива негувајќи автентични и специфични содржини: охридска архитектура, охридски бисер, охридско филигранство, резбарство, грнчарство, печатарство и сл. Денес градот е најразвиено и најатрактивно туристичко место во

Република Македонија, кој нуди богата природа, историја, религија и култура. Богатото и разновидно природно и историско наследство на градот Охрид и регионот (генерално се мисли на Охридското Езеро, Галичица и Струга) биле пресудни фактори Охрид да биде ставен под заштита на УНЕСКО.

САМОИЛОВА ТВРДИНА, Охрид

Почетокот на изградбата на тврдината со сигурност не е позната, сепак, римските историчари споменуваат дека Лихнидос бил град со тврдина. Благодарение на тврдината градот повеќе пати успеал да се брани од наезда на разни племенски војски. Според тоа, почетоките на тврдината се во античниот период. Меѓутоа, денешниот изглед на тврдината бил изграден за време на владеењето на цар Самуил (976-1014) и била престолнина на неговото царство. Сместена на ридот тврдината доминира над градот и се издига над градскиот хоризонт, со 3 км долгите и од 10 до 16 метри високите сидишта, повеќе одбрамбени кули, порти („Горна порта“ и „Долна порта“) и слично.

СВЕТИКЛИМЕНТОВ МАНАСТИР, СВ. ПАНТЕЛЕЈМОН на Плаошник, Охрид

Свети Климент Охридски е најдаровитиот ученик на светите браќа Кирил и Методиј, сесловенски просветители и учители. Во 886 година Климент ја формира Охридската книжевна школа или попозната како Прв словенски универзитет. Според климентовото житие таму околу 3500 ученици ги добиле своите знаења. Универзитетот го негувала Глаголското писмо, долго после неговата официјална замена во 893 година со Кирилско писмо. Името Охрида за првпат се споменува во актите на цариградскиот црковен собор во 879 година. Во 893 година Климент е поставен за епископ во Велика или Дрембица, а на негово место за учител е назначен неговиот соработник и близок пријател Наум. Околу 893 година била подигната Климентовата црква во форма на триконхос (тролисна детелина). На запад црквата имала нартекс каде што бил сместен Климентовиот гроб, што според житието самиот си го приготвил во југозападниот дел на пронаосот на црквата. Климентовата црква во турскиот период била претворена во џамија, а после била срушена, а на нејзино место била изградена султан Мухамедовата џамија. Во 2000 година беше извршена реконструкција на Климентовата црква со сите нејзини фази. Со археолошките истражувања се пронајдоа и остатоците на богатата и големата ранохристијанска базилика што лежеше под црквата (храмот бил изграден во V век, кога Лихнидос бил епископски центар. Мозаикот на базиликата има прекрасни мотиви на животни и растенија.). Значи, Климент ја изградил триконхосната црква во делот на стариот Лихнид, односно над старата црква, седиште на Лихнидската епископија. Неговиот манастир бил првиот словенски манастир, изграден како триконхосни, практика која се применила во Охридскиот регион, но и пошироко. На 11 август 2002 година беше освет новиот Светиклиментов манастир.

МАНАСТИР СВ. НАУМ ОХРИДСКИ, Охрид

На најјужната точка од Охридското Езеро, 30 км од Охрид, се наоѓа манастирот Св. Наум Охридски, на висока карпа над езерото.

Црквата е посветена на Соборот на светите архангели, и била подигната во 900 или 905 година. Била изведена во комбинација со триконхосна форма, слично како и Климентовата црква на Плаошник. Во турскиот период била урната, а на нејзино место во повеќе градежни фази била подигната денешната манастирска црква, како комбинација на мала трибродна базилика со впишан крст со купола. Остатоците на старата триконхална градба што беа откриени со археолошките ископувања денес се обележани во подот на црквата со црн мермер.

Иконостасот во Манастирот Св. Наум, е изработен во 1711 година и претставува извонредно уметничко дело во кој се вклопени извонредната резба и иконите. Иконите ги изработил зографот Константин, а фреските во другите делови на црквата ги изработил Трпо од Корча во 1806 година. Во манастирот и денес стојат два мермерни столбови кои припаѓаат на старата Наумова црква, и во кои се врежани глаголки и кирилски букви. Во манастирот е гробот на Св. Наум, кој е соѕидан во југоисточниот дел од нартексот, на истото место како и гробот на Св. Климент во неговиот манастир во Охрид. Денес, комплексот на манастирот го сочинуваат: црквата, манастирските конаци, камбанарија, дел за монасите, хотелски и ресторански дел.

СОБОРНА ЦРКВА СВ. СОФИЈА, Охрид

Црквата Св. Софија била катедрална црква на Охридската архиепископија. Во неа е прогласено и возобновувањето на Охридската архиепископија во 1958 година. Оваа катедрална црква е најзначајниот средновековен споменик во Македонија, но и со најголеми комплекси на фрескоживопис на византиската уметност во Европа, од XI век. Фреските во црквата се од XI и од XIV век. Изградена е во X век или околу 1000 година во времето на цар Самоил, кога ја пренес својата престолнина од Преспа во Охрид. Црквата била подигната на старо култно место, врз темели на градба од ранохристијанскиот период и врз ранохристијанска базилика. Во Св. Софија се востолничувале охридските архиепископи, а и сега во неа се восолничуваат поглаварите на Македонската православна црква. Црквата над централниот дел на наосот порано имала купола, која подоцна се срушила, а на нејзино место турците поставиле свод. Затоа денес црквата има форма на трибродна базилика. Во својата првобитна форма црквата била изведена како комбинација на базилика со впишан крст со купола. На аглите на црквата, во горните делови имало мали бочни капели. Во текот на XIII век дошло до реконструкција на спрат на нартексот, а во XIV дограден е на запад пространиот ексонартекс со две куполи над страничните делови. Во текот на турскиот период, црквата Св. Софија била претворена во џамија. При тоа сите фрески биле премачкани со вар, мермерната олтарна преграда и амвонот биле размонтирани. На северозападната купола на ексонартексот било подигнато минаре, што било срушено во 1912 година. Денешниот изглед, на исчистените фрески од премачканиот вар се од времето на охридскиот архиепископ Леон (1037–1056). Највпечатливи фрески се: „Воснесението Христово“, „Богородица со Христос“, „Причестувањето на апостолите“, „Службата на Св. Василиј“ и други. Во XI век Св. Софија била „Голема црква“ на Охридската

архиепископија, под чија дијецеза ила територијата од Солунскиот Залив до Дунав и до Јадранското Море.

ЦРКВА СВ. ЈОВАН БОГОСЛОВ – КАНЕО, Охрид

Црквата св. Јован Богослов сместена е на висока карпа во месноста Канео, поранешна рибарска населба. Црквата е изградена околу 1280 или 1290 година. Градбата е од делкан камен, бигор и тула, во правоаголна основа, со впишан крст и со осмоаголна купола. Куполата на црквата има елементи во специфична изведба. Тоа се малите триаголници завршетоци на куполата, сосема невообичаени за куполите на византиските цркви.

ЦРКВА СВ. БОГОРОДИЦА ПЕРИВЛЕПТА, Охрид

Црквата Св. Богородица Перивлепта била изградена во 1295 година. Таа е исклучително значаен објект, кој е сочуван во целина, било од архитектонски или сликарски аспект. Црквата е значајна и поради тоа што има две имиња: и Богородица Перивлепта и Свети Климент. Така е наречена во XV век, кога Турците го урнале Светиклиментовиот манастир Св. Пантелејмон на Плаошник. Тогаш христијаните ги зеле моштите на свети Климент и ги пренеле во овој храм. Затоа оваа црква го добила и името Св. Климент. Таа биле и Катедрален храм, односно храм на охридските архиепископи, откако Соборниот архиепископски храм Св. Софија бил претворен во џамија. Во оваа црква се востолчени првиот поглавар на Македонската православна црква – архиепископот Доситеј (1958 г.) и тројцата следни поглавари (Ангелариј, Гаврил и Михаил), додека петтиот поглавар – архиепископот Стефан е прогласен во Соборниот храм Св. Софија. Црквата во својата архитектура презентира дело од врвот на византиската архитектура и фрескоживопис од крајот на XIII век. Градена е од специфичен систем со комбинација на тули и камен, декориран со многубројни мотиви и претставува дело на епирско-македонско стилско милје. Подоцна во втората половина на XIV век, кон јадрот на црквата биле доградени капели на северната и јужната страна и трем, кој во XIX век бил затворен со ѕид од камен. Фреските во црквата се дело на познатите сликари Михаил и Евтихиј, што ја претставуваат најстарата сликарска целина од стилот на „ренесансата на Палеолозите“ во Византија на преминот од XIII во XIV век. Од мноштвото фрески, како највпечатливи се композициите на сцените: „Оплакувањето на Христос“, циклусот посветен на животот и страдањата Христови, циклусот посветен на Св. Богородица, сцени посветени на светителите и други сцени.

Други цркви во Охрид и Охридско се: црквата Св. Елена и Константин, Св. Кузман и Дамјан, Св. Богородица, Св. Врачи, Св. Никола Геракомија, Св. Никола Болнички и Св. Богородица Болничка, Св. Ѓорѓи, Св. Димитриј, Св. Никола Чудотворец, Св. Варвара, Св. Троица и други во Охрид, потоа црквата Св. Богородица Заумска, с. Трпејца (1361 г.); пештерната црква Св. Еразмо; пештерната црква Св. Стефан; Св. Ѓорѓи во Годивје; Сите Свети во Лешани; Св. Никола во Косел итн.

Цркви во Струга и Струшко се: црквата Св. Ѓорѓи во Струга; црквата Св. Никола во Струга; црквата Св. Атанајсиј во Калишта; црквата

Св. Богородица во Калишта, црквата Св. Петар во Клаишта; Св. Спас во Вевчани; црквата Св. Спас во Вишни и уште многу други.

ЦРКВА СВ. ЃОРЃИЈ, Курбиново, Преспа

Црквата Св. Ѓорѓи во преспанското село Курбиново, претставува споменик кој се надоврзува стилски со црквата Св. Пантелејмон во Нерези. Црквата е подигната во 1191 година. Архитектурата на црквата е скромна, еднокорабна покриена со цилиндричен свод, градена е од кршен камен и местимична употреба на тула. Меѓутоа, црквата е позната по своето фреско-сликарство кое е ремек-дело на македонската византиска уметност. Иконографски доста интересни се композициите на: „Поклонение на отците“, „Вознесението Христово“, насликано на источниот ѕид (бидејќи црквата нема свод или купола), „Вознесението“, „Страшниот суд“, како и претставата на словенските првоапостоли, Светите Кирил и Методиј, и претставата на архангелите во олтарната апсида.

Други цркви и манастири во Ресен и Преспа се: Св. Ѓорѓи во Ресен; Св. Кирил и Методиј во Ресен; Св. Богородица во Јанковец; Св. Богородица во Сливница; Св. Петка во Брајчино и уште многу други.

6. ПЕЛАГОНИСКИ РЕГИОН

Во просторот се диференцирани 8 туристички зони, во кои се наоѓаат вкупно 25 локалитети. Од културните споменици кои се ставени во листата на културно наследство, ќе ги споменеме само најважните.

ХЕРАКЛЕЈА ЛИНКЕСТИС

Во јужниот дел од преградието на Битола се наоѓа Хераклеја Линкестис, антички град основан во IV век пр. н.е. Се претпоставува дека градот го основал македонскиот крај Филип II Македонски. Меѓутоа, откриените артефакти претставуваат доказ за неговото настанување уште во доцното бронзено време. Името Хераклеја градот го добил по Херакле – митски јунак и родоначалник на македонската кралска династија Аргеади, додека епитетот Линкестидска доаѓа од името на областа Линкестиди. Хераклеја опстојувала повеќе од еден милениум и се развивала како значаен воен, стопански и епископски град во значајната раскрсница на Виа Егнатија, и ги поврзувала Драч и Солун, а одтаму и Константинопол. Значајни објекти кои денес се откриени со археолошките истражувања се јавните објекти: античкиот театар, термите, портикот, форумот (плоштад), мала и голема римска базилика, епископската резиденција со трапезоидна форма, неколку мозаици со ранохристијански мотиви (геометриски шари, розети, меандри, плетенки, рибни коски, плетен крст, винови лози, разни видови на животни и птици), манастирски комплекс, повеќе статуи и статуетки, разни садови, накит, плочи со натписи, монети и други предмети.

ЏАМИИ во Битола

Во Битола има десетина џамии, од кои најстари и најпознати се Исак Челеби, Хаџи бег - Махмуд бег, Јени џамија – Кади Махмуд, и Ајдар Кади џамија. **Исак Челеби - Ибни Аса џамија**, изградена е во 1506/8/9 година. Исак Челеби бил кадија во Битола. Во 1512 година е погребан во гробот што денес се наоѓа пред џамијата. Џамијата има двоен трем со две куполи. Денес џамијата е активна за верниците на исламската вера во Битола. Втора по важност и старост е џамијата **Хаџи - Махмуд беј џамија** изградена во 1521/22 година. Се наоѓа на просторот на Старата Чаршија, кај Рибарниците. Третата џамија е **Кади Махмуд – ефендија или Јени џамија** – нова џамија, изградена во 1558/59 г., има двоен трем со куполи, денес во оваа џамија е адаптирана за уметничка галерија, и со најновите археолошки ископувања во самата џамија констатирани се темели на стара средновековна црква; И четврта по важност е **Ајдар Кади џамија** изградена во 1561/62 г., и му се припишува на епохалниот генијален архитект мајстор Коџа мимар Синан. Џамијата има трем со три мали куполи, преминот од квадратниот простор во кружна основа на куполата е со тропи, изведени со украсени елементи во вид на „сталактити“. Покрај џамиите други објекти од исламската архитектура во Битола се: Дебој, Јени амам, Зандан Куле и други.

БЕЗИСТЕН

Безистенот во Битола е еден од највредните и најдобро зачуваните стари градби, со препознатливи архитектонско-естетски вредности. Првите пишани извори за него потекнуваат од почетокот на XVI век. Безистенот бил покриен пазар со 86 дуќани, наменети главно за продажба и за чување на скапоцена стока, текстил, пари и друго. Тој бил изработен од доволно цврст материјал како гаранција за заштита од честите крајби и грабежи. Денес, во Безистенот има разни дуќани, ресторани, банки и други објекти.

СААТ КУЛА, Битола

Саат-кулата се наоѓа во строгиот центар на Битола, на северниот дел од познатата најрепрезентативна улица „Широк сокак“. Се претпоставува дека објектот бил изграден во XVII век. За време на градбата биле употребени 60.000 јајца, потребни за стврднување на малтерот од кулата. Се раскажува дека во градбата учествувала и тајфа на сидари од Смилево. Саат-култата е висока 33 метри и е поставена на квадратна основа, со страни од по 5,8 метри. Од нејзината северна страна има полукружен засводен влез низ кој се влегува во кулата. Нагоре водат тесни камени скали. На горниот крај од Саат-култата се наоѓа саатниот механизам, распореден на сите четири страни на кои се монтирани саатни стрлки и впишани римски бројки од еден до дванаесет.

ЦРКВА СВ. ДИМИТРИЈА, Битола

Црквата Св. Димитрие е подигната 1830 година, исклучиво со доброволните прилози на месните трговци и занаетчиските еснафи од Битола. Турските власти не дозволиле црквата да биде убава надворешно, но затоа внатрешноста на црквата (нивото е спуштено за околу 1 метар, за да се добие поголем внатрешен простор, за да не се забележува од надвор) претставува ретко убава, пространа „соборна“

градба, украсена со полилеи, резбан епископски стол, амвон и иконостас во резба. Таа е трикорабна базилика со галерии на катот – каде што се наоѓаат параклиси. Во храмот има сочувани икони и постара резба, а му припаѓале на постариот мал храм, што постоел на тоа место. Старите икони потекнуваат од крајот на XVIII век, а ги изработил сликарот Давид од с. Селце, додека пак, постарата резба покажува многу сличности со иконостасот во манастирот Св. Наум во Охрид. Големiot иконостас е плитка резба, гипсиран и позлатен, богат со елементи од растителниот и животинскиот свет, и е изработен околу средината на XIX век.

ЦРКВАТА Св. НЕДЕЛА, Битола

Црквата Св. Недела се наоѓа во битолските градски гробишта, на северниот влез во Битола. Изградена е во 1863 година. Таа претставува трибродна базилика. Иконостасот во црквата е изработен од дрво, а иконите се од XX век. Оваа црква во предилинденскиот, илинденскиот и поилинденскиот период била место каде се состанувале познати револуционери, и место каде имало тајна леарница за куршуми и бомби.

ЦРКВА Св. ПРЕСВЕТА БОГОРОДИЦА, Битола

Храмот Пресвета Богородица (1872 г.) е трикорабна базилика со тристрана апсида на исток и со тремови на трите страни, над кои има галерии. Повеќаголната купола со топка и крст на врвот е одраз на барокните влијанија во градот, кои се одразиле и при градбата на црквата. Иконостасот е споен од два иконостаса во резба од мијачни копаничари. Иконостасите се од црквите во битолските села Магарево и Трново кои во Првата светска војна биле урнати, а иконостасите биле демонтирани и спакувани во 200 дрвени сандачи за да бидат пренесени во Бугарија. За среќа, сандаците останале во Велес и биле вратени во Битола, во оваа битолска црква која, во тоа време немала иконостас. Иконите и фреските се од познатиот македонски сликар Димитар Андонов Папрадишки.

Во Битола има над дваесетина цркви, главно градени во поново време, кои го збогатуваат културното наследство на градот, како град на многу цркви. Во оваа прилика би ги споменале црквите: Св. Наум Охридски, Св. Петка, Св. Ана, Св. Петар и Павле, Св. 40 Маченици, Св. Никола, Св. Јован Златоуст, Св. Јован Богослов, Св. Пантелејмон, Св. Архангел Гаврил, Св. Архангел Михаил, Св. Тројца, Св. Елена и Константин.

Во Битолско познати цркви и манастири се: црквите Св. Ѓорѓи во Цапари, Св. Петка во Маловишта, Св. Богородица во Трново, Св. Богородица во Новаци и многу други, а од манастирите, Св. Петка во Цапари, Св. Ѓорѓи во Велушина, Св. Ана во Маловишта, Св. Христофор во Крстоар, Св. Сотир-Преображение во Буково, Св. Илија во Драгош итн.

МАНСАТИР Св. ЈОВАН ПРЕТЕЧА, Слечче – Демир Хисар

Под падините на Илинска Планина, над селото Слечче се наоѓа манастирот посветен на Св. Јован Претеча. Точниот датум на основање на манастирот, не е познати. Може да се претпостави дека постоел и во крајот на XIV век, бидејќи според извесни податоци, во 1393/94 година. Меѓутоа, манастирот за прв пат се споменува во писмо од 1543 година., во кое се споменува, дека братството на манастирот му направило

посета на кратовскиот манастир Претеча. Манастирот е познат како најплоден книжевен и сликарско - резбарски центар. Во неговата библиотека имало ракописи кои водат потекло од XI и XII в. „Слепчански апостол“, како и многу ракописи од XIV, XV и XVI век „Слепченски писмовник“ и „Слепченски поменик“.

Други познати цркви и манастири во Демир Хисар, а подекнуваат од средниот век, се: Св. Никола, с. Слепче; Св. Атанасие Александриски во с. Журче, Св. Димитрија во Жван, Св. Никола Топлични и многу други.

СТИБЕРА

Античкиот град Стибера се наоѓа југозападно од Прилеп, кај денешното село Чепигово. Староста на градот е димензионирана во периодот на античка Македонија. На местото на локалитетот откриени се повеќе натписи, статуи, скулптури,

МАРКОВИ КУЛИ, Прилеп

Северозападно од Прилеп се наоѓаат остатоците на Маркови Кули, еден од најживописните средновековни градови во Македонија. Како утврдено место и воен пункт се споменува од времето на цар Самоил. Градот бил именуван како Прилапон, Припалос и Прилепон. Тврдината најповеќе се прославила во времето на Крал Марко. Подоцна тврдината ја губи својата важност. Непосредно под Маркови Кули се наоѓаат неколку средновековни цркви и манастири, кои денес се составен дел од населбата Варош во Прилеп. Познати цркви и манастири од крајот на XIII и почетокот на XIV век се: црквите Св. Никола (1298 г.), Св. Богородица Пречиста, Св. Димитриј, Св. Атанасие, Св. Петар, и манастирот Св. Архангел Михаил (фрески од 1270-1280 година). Други познати културни споменици во Прилеп се: Саат култата, Амамот, Старата Чаршија и сл.

МАНСАТИР СВ. ПРЕОБРАЖЕНИЕ, с. ЗРЗЕ

Манастирот Св. Преображение во литературата е познат како манастир Зрзе. Подигнат е над една рамнина над селото Зрзе. Со последните археолошки истражувања пронајдени се темели на ранохристијанска црква. Што се потврди претпоставката дека црковниот живот во овој манастир потекнуваат од почетоците на христијанството.

МАНАСТИР ТРЕСКАВЕЦ

Манастирот Трескавец со црквата посветена на Успение на Богородица, се наоѓа на десетина километри од Прилеп. Времето на неговото градење може да се смести во широки рамки од XII до XIV век. Резбата во Трескавец е слична со резбарените врати во Слепченскиот манастир и манастирите Св. Пречиста Кичевска и Св. Преображение во Зрзе.

Од повеќето споменици на културата во Крушево ќе ги споменеме, манастирот Св. Спас, црквите Св. Никола, Св. Богородица, Св. Троица, Св. Јован и други.

7. СРЕДНОВАРДАРСКИ РЕГИОН

Во просторот се диференцирани 6 туристички зони, во кои се наоѓаат вкупно 24 локалитети. Од културните споменици кои се ставени во листата на културно наследство, ќе ги споменеме само најважните.

СТОБИ

Античкиот град Стоби се наоѓа во близина на Градско, меѓу Велес и Неготино. Овој град се наоѓал на територијата на старомкедонското племе Пајонци, која во времето на Филип II била во состав на Македонската држава. Стоби бил важен стратешки воен центар, но значаен културен, трговски и сообраќаен центар. Неговото егзистирање трае повеќе од еден милениум. Денес, како археолошки остатоци од урбаното живеење се: епископска резиденција, епископската црква, неколкуте палати, полукружен плоштад, театар, синагога, куќа на псалмите, голема бања итн.

Познати споменици, цркви, манастири во Велес, Кавадарци, Неготино, Демир Капија, Валандово и Гевгелија се: црквата Св. Никола во Велес (XIV век), Св. Пантелејмон во Велес (1840 г., изградена од мајсторот Андреј Дамјанов), Саат кула во Велес, Полошкиот манастир Св. Ѓорѓи (XIV век, се наоѓа на десниот брег на Црна Река – вештачкото Тиквешко Езеро), Кавадаречко; Моклишки манастир Св. Никола, Ваташа (XVI век); Марковата кула во Кавадарци (XVIII век); Саат кула во Неготино; археолошките остатоци од античкиот град Стенас во Демир Капија, средновековната тврдина Просек, Исар Марвинци во близина на Валандово, Гевгелиски – Вардарски Рид (од неолит преку антика, до хеленистички период) и други.

8. СТРУМИЧКО – РАДОВИШКИ РЕГИОН

Во просторот се диференцирани 4 туристички зони, во кои се наоѓаат вкупно 12 локалитети. Од културните споменици кои се ставени во листата на културно наследство, ќе ги споменеме само најважните. Особено важни се археолошките локалитети Цареви Кули на Струмичкото кале, Во регионот се наоѓаат манастирите Св. Леонтиј во Водоча, Св. Богородица Елеуса во Вељуса; манастир Св. Стефан во Конче, Радовишко; и Св. Ѓорѓи во Валандово; како и црквите Св. Троица и Св. Илија во Радовиш; Св. Кирил и Методиј и Св. Пантелејмон Тивериополски во Струмица и многу други.

МАНАСТИР СВ. ЛЕОНТИЕ, с. Водоча

Манастирот се наоѓа во селото Водоча, Струмичко. Комплексот го сочинуваат три цркви кои денес се споени во една – Св. Леонтиј, две манастирски бањи, манастирски конак, средновековна некропола и стопански придружни објекти. Изградена е врз ранохристијанска базилика. Во црквата има зачувани фрески од XI век.

МАНАСТИРОТ СВ. БОГОРОДИЦА МИЛОСТИВА (ЕЛЕЈУСА), с. Вељуса

Претставува вистински бисер на средновековната архитектура во Македонија. Изградена е во 1080 година, како што е запишана на

мермерната плоча. Црквата има три куполи украсени со комплексна декорација. Црквата е значајна поради својата изворно зачувана архитектура, фрескоживописот (композиција „Слегување во пеколот“), мозаичниот под и мермерниот иконостас.

9. БРЕГАЛНИЧКИ РЕГИОН

Во просторот се диференцирани 8 туристички зони, во кои се наоѓаат вкупно 29 локалитети. Од културните споменици кои се ставени во листата на културно наследство, ќе ги споменеме само најважните.

БАРГАЛА

Баргала е доцноантичка населба, лоцирана на 12 км североисточно од Штип. Името на населбата етимолошки се врзува со реката Брегалница. Камениот натпис на кој се споменува населбата датира од 371 година. Денес од населбата се откриени тиркорабна базилика, голем број предмети, монети и слично.

АСТИБО И ШТИПСКО КАЛЕ ИСАР

Штип се смета за многу стара и првпат се споменува во римски период во III век под името Астибо. За времето на Византија, градот бил познат под името Стипион, а со доаѓањето на Словените го добил денешното име Штип. Археолошкиот локалитет Чрешче, наречено и Хисар или Исар е тврдина која се наоѓа во предградието на Штип. Сместено е на висок карпест вид со вертикални страни високи 30-50 метри и зарамнет врв во вид на плоча со димензии 300 x 120 м. Исарот се издига 150 метри над реката Брегалница и доминира над широката околина. Остатоци во населбата се среќаваат од периодот на рана антика, преку доцна антика до современо време. Иако населбата е природно непристапна, сепак била опкружена со висок камен ѕид. Во просторот на населбата откриени се остатоци од грнчарија, монети и други движни наоди кои датираат од разни временски периоди.

Во Штип и неговата околина се наоѓаат познати локалитети од сверата на културното наследство. Како најпознати се археолошкиот локалитет од раниот неолит Грначарица во близина на село Крупиште (откриен најстар неолитски човек на Балканот и најстариот жител на Македонија), стар околу 7000 години); археолошки локалитет Моробиздон во село Мородвис, Кочанско (доцна антика и Византија); црквата Св. Архангел Михаил во Штип (прва половина на XIV век); црквата Св. Јован Крстител во Штип (1350 г.); црква Св. Спас (1369 г.); неколку средновековни кули во Кочани; Безистен во Штип (XVI или XVII век); Саат кула во Штип (прва половина на XVII век); црквата Св. Никола во Штип (изградена е врз темелите на старта црква Св. Никола која потекнува од 1341 година, новото преосветување било во 1867 година), црквата Св. Пресвета Богородица во Ново Село (1850 година); Винаца (Виничко Кале, теракотни икони кои датираат од III век, доцна антика – ранохристијански период), манастир Св. Архангел Михаил во Берово (1818 г.), Делчево (археолошки локалитет Стамер – стар 10 милиони години, остатоци од мастодон стар 3 мил. год.; археолошки локалитет Могила, откриена бронзена ритуална кочија), с. Мородвис, Кочани итн.

ЛЕСНОВСКИ МАНАСТИР

Меѓу Кратово и Злетово, во селото Лесново, се наоѓа манастирот посветен на Св. Архангел Михаил и „пустиножителот“ Гаврило. Црквата е подигната во 1341 година. Манастирот се издигнал од степен на игуменија до степен на епископија, седиште на Злетовската епископија. Низ целиот среден век манастирот играл видна улога како центар од каде што се ширела словенската писменост. Од богатиот фрескоживопис најпознати композиции се: „Архангел Михаил“, „Вознесение Лазарево“, „Јудиното предавство“, „Лекување на слепиот“ и други. Во текот на вековите врз црквата и манастирскиот комплекс биле вршени поправки, доградби и слично.

10. КРАТОВСКО – КРИВОПАЛАНАЧКИ РЕГИОН

Во просторот се диференцирани 3 туристички зони, во кои се наоѓаат вкупно 7 локалитети. Од културните споменици кои се ставени во листата на културно наследство, ќе ги споменеме само најважните.

МАНАСТИР СВ. ЈОАКИМ ОСОГОВСКИ

Манастирот Св. Јоаким Осоговски е сместен на падините на Осоговските планини, во близина до патот што води од Крива Паланка кон Кустендил во Бугарија. Манастирот е посветен на пустиножителот Св. Јоаким Осоговски (ученик на Св. Јоаким Рилски), кој во XI век аскетски живеел во пештера, во близина на манастирот, во месноста Бабин Дол. Манастирот е паречен и Сариндопор, што значи четириесет долови. Според историски податоци манастирската црква била изградена во средината на XII век од свештеникот Теодор кој станал монахот и добил монашко име Теофан. Денес од оваа црква нема зачувани остатоци. Во текот на вековите манастирот бил во добра, но и во крајна лоша економска состојба. Неговото заживување започнува од средината на XIX век. Имено, на иницијативна на главниот ктитор Хаџи Стефан Бегликчија од Крива Паланка, во 1847 година, под раководство на познатиот градител Андреја Дамјанов отпочнува изградба на големата „соборна“ црква посветена на Јоаким Осоговски. Во 1851 година таа е завршена и осветена. Другата, помала по димензии црква е посветена на Св. Богородица, градена, по едни во XIV век, а по други во XVI – XVII век. Големата црква има дванаесет куполи и простран наос, обиколен со трем на западната и јужната страна. Во манастирскиот комплекс покрај двете цркви се наоѓаат и главниот трикратен конак, камбанарија со костурница, писарница, туристичка зграда, летна бавча и летна кујна, стражарница, нов конак, резиденција на епархискиот ерхиереј на Полошко – кумановската епархија, и други објекти.

КРАТОВСКИ КУЛИ И МОСТОВИ

Градот Кратово познато е по својата местоположба сместено во кратер на згаснат вулкан. Токму поради својата специфична местоположба и Кратовската Река која го пресекла кратерот и минува низ средината на градот, се формирала посебна градска архитектура. Како забележителни објекти се Кратовската Ајдучка Чаршија, потоа кратовските кули и мостови. Во Краово од поранешните 13 кули, денес постојат 6: Симиќева кула, Златкова кула, Хаџи – Костова кула, Саат кула, Крстева кула и Емин – бегова кула. Додека пак, од мостовите

најпознати се: Чаршки мост, Радин мост, Аргулички мост, Грофчански мост и Јоркшки мост.

Познати цркви во овој регион се: црквата Св. Ѓорѓи Кратовски во Кратово, Св. Никола Чудотворец во Кратово, црквата Св. Јован Претеча во Кратово, Св. Никола во с. Псача и други.

IV. ЕТНОГРАФСКО НАСЛЕДСТВО

1. Поим и предмет на етнологија, етнографија и фолклористика

Етнографското богатство за секој народ и земја завзема видно место во културата и културното наследство. Според тоа, етнографијата и воопшто етнологијата претставува значајна научна дисциплина која започнала да се развива релативно доцна. Имено, името етнологија и етнографија се поврзува со старогрчките зборови *ethnos* што значи народ, *logos* што значи учење или наука, и *graphein* што значи пишува. Додека пак, зборот Фолклористика доаѓа од зборовите *Folk* што значи народи и *lor* што значи знаење, творештво. Зборот етнологија за првпат се спомнува во 1787 година, зборот етнографија потекнува од 1810 година, а зборот фолкор од 1846 година. Овие изрази имале прилично различни значења од оние кои денес им се придаваат, едната како наука за народите, а другите како научни дисциплини за народопис или нароодопис. Исто така, треба да се напомене дека на појавата на етнолошката мисла и претходи настанувањето на специфичните терминологији. Вниманието на ова наука и научни дисциплини е свртено кон проучување на се што е поврзано со подалечната и поблиската историја на еден или група народи, односно на својот народ, потеклото, корените на традиционалната култура, фолклор-знаење, творештво, материјалната и духовната култура, односно суштествувањето на определениот народ или определена група народи.

Основна задача на етнографијата и фолклорот е да го проучува културното наследство од најстарите времиња до денес, да се занимава со етногенезата, етничкиот состав, етничките специфики, знаењата, традицијата, битовиот световен и духовен живот, односно се занимава со целокупната материјална, духовна и општествена култура и народното творештво.

Теми и поттеми на етнографското проучување

Материјална култура	Духовна култура	Општествена култура	Народно творештво
Земјоделство (поледелство)	Народна астрономија	Семејство и семејно право	Народни песни
Сточарство	Народна метеорологија	Обичаи сврзани со раѓање	Народни ора
Лов	Народна медицина	Свадба	Народни приказни
Риболов	Магија, магионичари клетви, вештерство	Смртта на луѓето	Легенди и бајки
Лековити растенија и плодови	Верувања, суеверија, волшебништво	Селска општина	Поговорки, разно книжевно наследство
Храна и видови традиционални јадења	Култ, идоли и симболи	Родбински врски	Гатанки и брзозборки

Облека и накит	Демонологија	Еснафски организации	Игри
Живеалишта и населби	Паганска религија	Разни занимања и занаети	Празнувања
Архитектура	Однесувања, ритуали	Разна уметност	Обичаи
Трговија		Рачни ракотворби	Музика
Транспорт и сообраќај			

Сродни науки со претходно наведените се: антропологија, археологија, социологија, лингвистика, разни гранки на хуманата географија, историја, архивистика и други.

Уште од најстарите епохи на човековата цивилизација се сретнуваат записи за одредени етнички популации и одредени географски места. Така, старите записи кои ни ја пренесуваат историјата, ни даваат бројни показатели за животот и културата на древните народи во Месопотамија, Египет, Индија, Кина, Грција, Македонија, Римската империја итн.

Сепак, исклучително значајни податоци се наведени во Хомеровите епови „Илијада“ и „Одисеја“, во Херодовата „Историја“, во делата на Плутарх, во Ератостеновата „Географика“, во делата на Хипарх, Страбон, Птоломеј, Лукреције Кар, Плиние, и други автори од стариот век. Преку, многуте византиски хроничари и писатели, Прокопиј, Комнен, Теофилак, Хоматијан, и арбаиските патеписци – Идризиди, Ибн Батута, Ибн Кхалдун. Секако, како најпознат средновековен патеписец бил Марко Поло (XIII-XIV), како и авантуристите кои ги оствариле Големите географски откритија (XV-XVI) итн. Во турската империја се познати географот Хаџи Калфа, Евлија Челебија и други. Сите тие допринесоа за запознавањето на многуте народи, култури и воопшто цивилизации од непознатите земји и континенти.

Интересот кон народното творештво и воопшто кон **етнографијата во Македонија** започнува кон крајот на XIX и почетокот на XX век. Како претходници на македонската етнографија биле патеписците: Ами Буе, Јохан Хан и Виктор Григоријевич, сите тие пропатувале низ Македонија и објавиле книги и научни трудови во кои се даваат драгоцен податоци за животот и културата на населението.

Сепак, автохтоната етнографија и фолкористика започнува од браќата Миладинови, **Димитар** (1810-1862) и **Константин** (1830-1862), кои во 1861 година го објавиле Зборникот на народни песни од Македонија. Во овој Зборник забележани се 674 народни песни од целата етничка територија на Македонија. Според содржината, песните се систематизирани на: самовилски, други стари, црковни, јуначки, овчарски, ајдучки, жаљовни, смешни, љубовни, свадбарски, лазарски, жетварски и играчки (бројалки). Понатаму следуваат поглавијата: обичаи, верувања, игри, преданија, сопствени народни имиња, пословици, гатанки.

Други, борци за преродбата на Македонија се: Јордан Хаџи Константинов – Џинот (1820-1882), Стефан Веркович (1821-1894), Кузман Шапкарев (1834-1909), Глигор Прличев (1830-1893), Ѓорѓија Пулески (1838-1894) и секако Марко Цапенко (1829-1920).

Кузман Шапкарев е еден од најдобрите познавачи и прибирачи на македонското народно творештво и етнографија. Најголемиот дел од материјалот е издаден во осум книги. Во наследство оставил македонски

речник со 2.000 лексички единици и нивно толкување во основа со етнографска терминологија. Шапкарев успеал да собере 1.250 народни песни, 200 приказни и 2.000 ретки зборови (вградени во речникот), мноштво обичаи, верувања, суеверија и описи на народните обичаи.

Марко Цепенко е тој што ја запишал најобемната и најубавата македонска етниграфија. Неговите фолклорни и етнографски материјали изнесуваат: 681 приказна, 170 песни, 5.032 народни поговорки, 100 гатанки, 389 народни верувања, 201 соништа со народно толкувања, 46 басни, 67 детски игри, клетви, блогослови, описи за 21 еснафи. Неговото севкупно творештво, класификувано по жанрови е објавено во 10 тома книги во 1972 година.

Денес, во Република Македонија, постојат неколку институти кои се занимаваат со истражување, негување и чување на македонската етнографија, антропологија, фолклор, народното творештво и сл. Тоа се: Институтот за македонски фолкор „Марко Цепенко“, Институтот за македонски јазик, Институтот за етнографија и антропологија, Природо-научниот музеј, Етнографскиот музеј, Националниот фолкорен ансамбал за песни и игри „Танец“, и десетици разни музеи (државни и приватни лоцирани во градови и села), бројни спомен куќи и соби, неколку стотина академски фолклорни друштва и голем број невладини здруженија кои го негуваат македонското културно наследство и традиции.

2. Материјална култура

Поимот на материјалната култура ги означува сите сегменти на традиционалното стопанство на еден земја или народ. Материјалната култура ги опфаќа: полјоделството, сточарството, живинарството, пчеларството, ловот, риболовот, исхраната, објеката, населбите, традиционалната архитектура, народните носии, обработка на дрвото, металите, кожата и многу други активности вклопени во секојдневниот живот на еден народ.

Земјоделско наследство. Од секогаш доминантно занимање на македонското население било земјоделството. Во разни делови на Македонија се одгледувало и одгледува: јачмен, пченица, пченка, рж, просо, овес, леќа, лен, ориз, туртун, компири, грав, коноп, свила, памук, овошје – јаболка, круши, зеленчук итн. Во процесот на земјоделско производство, важен сегмент имале обредите (при орање, сееење, жетва и сл.) магиски дејствија и песни, правењето слатко од сливи, смокви, правењето мед, правење на жежано и биено сирење, со цел да се обезбеди подобар производ, повеќе принос итн.

Во нашата земја, се уште има краеве каде се зачувало традиционалното ниво на обработка на земјата, одгледување и изработка на традиционална храна.

Гастрономско наследство. Гастрономското наследство го вклучува сегментот на традиционално ниво на производство на разновидна храна – видови јадења. Пример, изработка на традиционални или домашни и локални специјалитети (правење на питулици, комат, свирипиле, пастрмајлија, качамак - бакрданик, гравче тавче, разни видови зелници или мазници, разни погачи, проја, јадења од полжави, пити од коприва, дробсарма, турлитава, мусака, јанија,

штаве, киселец, кукурек, чкембе чорба, ѓомлезе, ширден, разни посни јадења, разни обредни лебови – безквасен и квасен леб, разни млечни производи, разни месни производи, разни слатки, бесквасе итн.).

Архитектонско наследство. Населбите на територијата на Република Македонија ги среќаваме од најстарата цивилизација, од неолит па наваму. Орографијата на просторот влијаела во дефинирањето и изгледот на населбите, рамничарски, ридски и планински. Потоа, населби се разликуваат според топографијата, распоредот и оддалеченоста на куќите, и тоа како населби од збиен, раштркан, полураштркан тип итн.

Најважни архитектонски објекти во населбите, покрај куќите за живеење и придружните објекти, биле и зградите од општествен и социјален карактер – цркви или џамии, училишта, продавници, кафеани, чешми, домови на култура, дуќани, големите селски дворови и слично. Во дворот, покрај куќата за живеење, обично се лоцирани и други објекти, како што се: говедарник, штала, аур, кочина, кокошарник, амбар, плевна, поило, фурна, а во поголемите дворови и гумно со стожер. Најчесто дворот бил ограден со авлија од камен, плит, штички, прачки итн. Влезот во дворовите бил изведен преку големи двокрилни порти.

Куќите биле градени со природни материјали: дрво, камен, плитар, земја, трска, слама итн. Како најголеми маркдери на планински населби чии куќи биле исклучиво градени од камен и дрво, изградени на катови, со балкони и покриени со камени плочи, се селата Галичник, Лазарополе, Гари, Тресонче, Битуше, Селце, Смилево, уште многу други.

Во рамничарските села најчесто се градат приземни куќи или куќи со приземје и кат. Овие куќи најчесто се градат со плитар и земја, а се покриени со слама и керамида. Тие се во основа отворени куќи или куќи чардаклии. И во овие куќи во селскиот двор се наоѓаат разни придружни објекти, кои погоре веќе ги споменавме.

За разлика од селата, градовите во Македонија можеме да ги проследиме од антиката до денес. Главни карактеристики се поголемиот и разновиден број, типови и изглед на куќите. Градот претставува и поголема просторна и социјална средина со специфичен изглед и функција. Во т.н. традиционални градови, каде се сачувани „слики“ од крајот на XIX и почетокот на XX век, каде покрај стопанската се одвивала културна, религиозна, просветна и друга активност. Така, од архитектонска гледан точка во поголемиот број македонски градови среќаваме стар стопански дел, чаршија, пазар, дуќани, безистен, магази (складови), анови, занаетчиски работилници, кафеани, амам, цркви, училишта, хотели, саат кули и сл. Глобално земено старата македонска градска куќа можеме да ја поделиме во две групи и тоа: христијанска и муслиманска куќа, со свои специфики.

Функционално градската куќа се дели по вертикала со приземје и кат. Во приземјето се сместени економски простории – дел за скалдирање на дрва, зимница, прехрамбени продукти. На првиот кат се просториите за живеење – кујна, соби за дневен престој и за спиење. На вториот кат се наоѓале простории за прием на гости. Сите овие простории биле снабдени со вградена покуќнина: долапи, сергени, миндери за седење, камини, резни со украсни декорации и слично.

Селските и градските куќи, воденици, мостови, цркви, саат кули, дуќани и сл., биле градени до градители – мајстори, кои биле здружени во тајфи, каде мајсторскиот занает се предавал од колено на колено. Најпознати мајстори и тајфи се од дебарската област (Рекански крј, Жупа, Голо Брдо) и струшката област (Долни Дримкол, Вевчани). Познати мајстори имало и во Крушево, Смилево, Папрадиште (велешко), Шлегово (кратовско), Ваташа (тиквешко) итн.

Се уште во некои градови во Македонија, зачувана е основната станбена единица - маалото. Секое маало има свој малски центар означен со чешма, фурна, дуќан, продавница, меана и слично. Денес, ваквите делови од градовите се ретки, а во некои и воопшто ги нема. На нивно место, се јавиваат нови згради под влијание на западната архитектура (неокласицизам, необарок, романтизам) со што градските центри наликуваат на европските градови (Широк сокак во Битола, плоштадот во Скопје и сл.).

Современата архитектура, со својата агресивност и новите форми и материјали на градба пополека ја потиснува старата традиционална архитектура. Според тоа, потребата од заштита на архитектонското наследство се наметнува како императив на современото живеење, во случајот за развој на културниот туризам.

Уметничко наследство. Во ова формилација влегуваат следните елементи: македонските народни носии, резбарството-копаничарство, сликарството, фолкорот – музиката, ората и песните, книжевното наследство и сл. Народната носија покрај својата елементарна, практична функција, претставува естетска и обредна категорија. Во различни простори на Македонија се негувала и специфична народна носија (машка, женска, детска) која била препознатлива само за именуваната област. Како најтипични носии се издвојуваат носиите од Галичник, Ларарополе, од Смилево, од Мариовско, од Битолско, од Кумановско, од Малешевско итн. Нема област во Македонија која нема своја специфика во изработката, особено изразено преку народниот автентичен вез, шари, други декоративни апликации, боја, богатството на накит и сл. Нашите предци носеле објекти за секој ден, но и свечени – празнични облекувања, обредни носии, особено за свадба – невестинаска носија, за жалост и слично.

Според познавачите на народните носии, едноставните машки носии се состоеле од гуна, кошула, потпкошула, појас, чакшири, ногавици, чорапи и сл. Женската носија се состоела од клашник, рубина, кошула, појас, скутина, чорапи и сл. Во македонските етнологии издвоиле седумдесетина видови народни кои според својата раскошна техника на везење и украсување спаѓаат во најубавите и најинтересните носии во пошироки – балкански, но и светски рамки.

3. Општествена и духовна култура

Станува збор за народните празнувања, обичаи и песни. Обичаите, обредите и обредните песни спаѓаат меѓу најстарите народни творби што ги создало човештвото. Преку песните и обредите се реализира комплексноста на народната поезија, поврзана со разните трудови процеси (сееење, жнеење, приготвување на обреден леб и сл.),

обреди кога се раѓа, се жени, кога се умира, обреди за добар и богат природ, богат род, добро здравје итн.

Класификацијата на обредните песни може да се прави според различни критериуми, но најчесто тие се делат на: колендарски (Колендарски, Божиќни, Велигденски обреди песни), битови песни (за дожд, против непогоди), семејни (песни поврзани со раѓањето, крштевање, свадба) и други пригодни песни.

V. КУЛТУРЕН ТУРИЗАМ, ВАЛОРИЗАЦИЈА И МЕНАЏМЕНТ

1. Културни вредности

Комплексот на културното наследство претставува значајна компонента во развојот на културниот туризам. Културните вредности на одредени простори треба да подлежат на посебен режим на заштита, ако сакаме да реализираме туристичка валоризација на културните ресурси. Спомениците на културата или културните вредности во туристичката понуда на одреден простор треба да се сфаќаат не само како објекти на минатот со посебен режим на заштита, туку и како места каде што туристите треба да бидат добредојдени, и каде ќе се чувствуваат пријатно. Културниот туризам, односно валоризацијата на културните вредности подразбира опсежни истражувања, презентирање и промовирање на вистинските вредности.

Повисокото ниво на образование го зголемува интересот за културата и туризмот. Зголемената улога на жените во одлучувањето за изборот на туристичките дестинации, повеќе е насочен кон културните институции (музеи, галерии) и настани (фестивали, саеми, изложби и сл.). Во правец на запознавањето на културните вредности и нивното промовирање се и зголеменото ниво на школска подготовка на децата, семејствата и сл., кои стануваат погодни за вклучување во едукација на културниот туризам.

Другите трендови на современиот живот одат во погоден правец за развој на културниот туризам. Станува збор за активниот животен стил преточен преку процес на учење и за време на одморот, трендот кон намалување на слободното време и неможноста за подолготрајни одмори, зголемената свест за околината и грижата за своето здравје, витална линија и слично.

2. Дефинирање на наследството

Според УНЕСКО во културното наследство се вбројуваат: споменици, комплекси и места.

Споменици, се археолошки остатоци, скулптури, слики, делови од скулптури, записи, пештерни живеалишта и слично. **Комплекси** претставуваат поединечни или поврзани градби кои, поради својата архитектура, хомогеност или нивното место во околината, содржат исклучителна вредност од гледна точка на историјата, уметноста или науката. **Места** се антропогени или интегрални дела на човекот и природата, и локалитети, вклучувајќи ги тука и археолошките, кои се со

исклучителна вредност од историјата, естетска, етнoлошка или антрополошка гледана точка.

Целокупното културно наследство нема исти карактеристики и не поседува еднакви вредности. Затоа се создадени критериуми за вреднување на културното наследство.

3. Конвенцијата на УНЕСКО за светското културно наследство

Во Конвенцијата на УНЕСКО за светското културно наследство се содржани мерки и критериуми со кои потписниците што сакаат да бидат дел од светското културно наследство се обврзуваат да го заштитиуваат како делот што е запишан под оваа категорија така и целокупното културно наследство на земјата.

За да се избере некој споменик како светско културно наследство треба да помине низ неколку селекции, а во основа треба да ги задоволуваат критериумите пропишани за тоа.

Културниот споменик треба:

- да претставува **ремек дело на човековиот креативен гениј**;
- да покажува **важна размена на човековите вредности за одреден временски период** во рамките на светските културни области, искажано низ развој на архитектурата или технологијата, монументалните уметности, урбанизмот,
- да содржат **единствено или исклучително сведоштво поврзано со културните традиции** на живите или исчезнатите цивилизации;
- да претставуваат **исклучителен пример на тип на градба или архитектонски ансамбл**, што отсликува важна фаза во човековата историја;
- да биде **исклучителен пример на традиционална човекова населба како специфика** на одредена култура (култури), особено кога е загрозувана од влијанијатана неповратните промени;
- да биде **директно или материјално поврзан со настани или живи традиции, со идеи или верувања, со уметнички или книжевни дела** со извонредно универзално значење (критериум што важи само за исклучителни случаи и во комбинација со некој од погоре наведените);
- да **поседува адекватна правна заштита и механизам што ќе ја осигураат неговата конзервација и заштита**.

Охрид е дел од престижната листа на Светското Културно Наследство и се вбројува меѓу 23-те места што поседуваат културни и природни вредности од општоцивилизациско значење.

4. Типологија на културните вредности

Според различни автори постојат повеќе групи и подгрупи како видови на културни вредности. Поделбата според антропогени туристички мотиви вбројува: културно-историски, етнографски, социјални и манифестациони мотиви.

Според Науме Мариноски

Културно-историски	Етнографско-социјални	Манифестациони
Археолошки локалитети; цркви и манастири; објекти од исламската вероисповед – џамии, турбина, текиња, мектеби, медреси, безистени, амами, дебои, анови, караван сараи; споменици и куќи на стара градска и селска архитектура; споменици и спомен обежежја; институции од областа на културата.	Традиционално градителство; традиционални стопански активности; земјоделски, занаетчиски, традиционална исхрана, народна носија, народни песни, игри, ора итн.	Разни фолклорни, уметнички, религиозни фестивали, собири, саеми, изложби, натпревари и сл.

Културните атракции во туризмот можат да се групираат во три категории: градби структури и места изворно создадени за други цели и намени; градби, структури и места изворно создадени за да привлекуваат туристи; градби, структури и места за специјални намени.

Според, Џ. Сварбурк

Градби, структури и места изворно создадени за други цели и намени	градби, структури и места изворно создадени за да привлекуваат туристи	градби, структури и места за специјални намени
Цркви, катедрали, манастири, џамии, синагоги, замоци, палати, тврдени, историски куќи, антички споменици, археолошки локалитети, историски паркови, индустриски објекти, сообраќајни средства итн.	Музеи, галерии, тематски паркови, културни центри, изложбени центри, занаетчиски центри и слично.	Религиозни манифестации, уметнички фестивали, фолклорни манифестации, саеми, историски и други изложби итн.

Според Р. Прентис, дава повеќе категории на културни атракции поврзани со туризмот:

- религиозни атракции – цркви, манастири, џамии, поклонички места;
- воени атракции – замоци, утврдувања, места на значајни битки, воени музеи итн.;
- градови – историски градови, комплекси на градби во урбани населби;
- села и живеалишта – рурални населби претежно со народна архитектура;
- крајбрежни градови и пејсажи – крајбрежни области со специфична убавина;
- социо-културни атракции – историски места и изложби, музеи за социјална историја, етнографски музеи, музеи за декоративни уметности;
- атракции придружени кон историски личности – места и објекти поврзани со значајни уметници или историски личности;
- атракции поврзани со некои уметности – театри, опери;
- тематски паркови – историско-забавни паркови;
- атракции поврзани со примарно производство – рачна изработка на производи како скулптури, грнчарија, стакло, метални предмети, дрводелство, ткаење;
- атракции поврзани со индустриското производство – стари винарии, стари пиварници, дрводелски капацитети, воденици, музеи за економска историја;
- транспортни атракции – музеи за стари транспортни средства, стари железници.

5. Фактори, параметри, принципи и критериуми на културниот туризам

Фактори што ја одредуваат вредноста на културното наследство, всушност претставува класична поделба на културното наследство, како и можните извори за таквите информации.

- **Артефакти** – предмети создадени од човекот, ракотворби, изработки. Вредноста на овие артефакти се: реткоста, релативната старост, состојбата, културната важност, уметникот што го создал.
- **Стари градби**, локалитети (комплекси на стари градби). Вредноста на овие градби се: реткоста, припадноста на одреден стил, релативноста старост, состојбата, употребените материјали, технологија, културната важност, градителот што ги создал, важноста на личноста што ја поседувала или користела.
- **Стари урбани јадра** – групација на стари градби кои формираат посебни амбиентални целини. Вредноста на овие градби се: вредноста на поединечните градби, културна и историска важност, состојба на сочуваност.

Информации поврзани со наведената класификација можеме да добиеме од стручната и научната литература, книги и списанија; од

музеи и библиотеки; од архиви на документи, фотографии и цртежи; контакти со стручни лица и слично.

Според новиот “Закон за заштита на културното наследство“ од 2005 година, како сопственици на културното наследство може да се јават: државата, единиците на локалната самоуправа и други правни и физички лица. Притоа, како предмет на правото на сопственост може да бидат движните и недвижните културни вредности.

Културните вредности – туристите и локалното население се трите исклучително значајни столбови на кои се потпира културниот туризам. Основни параметри кои го сочинуваат културниот туризам базиран врз културните атрактивности на одреден локалитет, објект или подрачје се огледа преку: примена на примарната цел, сложените врски, респектот кон посебноста на местата и традициите, проценка на културната вредност, обука на локалното население и одржливиот развој.

- Примена на примарната цел на културниот туризам – примена на туристичката понуда, валоризација на културните ресурси, двигател на севкупниот туристички развој;
- Сложени врски – интеракција помеѓу културата и туризмот, позитивни вредности и негативни ефекти, неконтролирана и прекумерна употреба на спомениците на културата во туристички цели;
- Респектот кон посебноста на местата и традициите – посебна улога на менаџерите по туризам, планерите или другите туристички оператори, охрабрување на посетителите што ги почитуваат културните вредности, ревитализација на културното наследство и негово планирање во функција на туризмот, проекција на културниот туризам преку менаџирање во заштита на културното наследство, промовирање, афирмација и унапредување на културните вредности;
- Проценка на културната вредност – преку имплементирање на интегралните вредности, рангирање на места со универзално, национално, регионално или локално значење
- Обука на локалното население – програми за развој на културниот туризам, обуки за населението според нивоа на инволвирање, како водичи, интерпретатори, обучувачи, подигнување на свеста, справување со конфликти и можности за грижа и заштита на културното наследство;
- Одржлив развој – вклучува квалитет на културниот ресурс (интегритет-целокупност, квантум на користење, заштита или деградација); квалитет на доживување (уникатност-специфично, куриозитетност-интересни, необични, имажинативност-доживување, инспирација, фантазија); квалитет на живеење (интеграција во општеството и поддржаност од локалното население, економска корист од културниот туризам, социјални промени – генерирање на туризмот во локалната заедница).

6. Повелба и видови на туристи во културниот туризам

Меѓународната повелба за културен туризам е донесена од страна на ИКОМОС на 12-то Генерално заседание во Мексико, во октомври 1999 година. Во истата се говори за управување со туризмот во местата богати со значајно културно наследство.

Повелбата „Етнос“ вклучува генерален став дека природното и културното наследство им припаѓа на сите луѓе. Сите имаат право и одговорност да ги разберат, ценат и одржуваат неговите универзални вредности. Примарна цел на управувањето со наследството е да се истакнува неговото значење и потребата за негова конзервација за локалните заедници и посетителите.

Динамичната интеграција помеѓу туризмот и културното наследство, вклучува доминација на туризмот како значаен феномен со политички, економски, социјален, културни, образовни, био-физички, еколошки и естетски димензии.

Целите на Меѓународната Повелба за Културен туризам се следните:

- Да ги потпомогне и охрабри конзерваторите и менаџерите на наследството;
- Да му се даде значење на наследството да биде достапно до локалните заедници и посетителите;
- Да ја потпомогне и охрабри туристичката индустрија;
- Да го промовира и унапреди туризмот во правец на респектирање и зголемување на наследството и културата;
- Да го потпомогне и охрабри дијалогот помеѓу конзерваторните интереси и туристичката индустрија за да се постигне орджлива иднина за нив;
- Да ги охрабри оние што ги формулираа плановите и политиките за развој, конзервација, презентација и заштита на местата богати со културно наследство;
- Иницијативи на ИКОМОС и другите меѓународни тела и туристичката индустрија во поддржувањето на интегритетот на менаџментот и конзервација на наследството;
- Охрабрување и инволвирање на слични идеи, интереси, одговорности и обврски за постигнување на целите за надминување на моментни конфликти;
- Повелбата го охрабрува формулирањето на водечките насоки на заинтересираните страни, потпомагајќи ја имплементацијата на Принципите за нивните специфични околности или барања на поединечни организации и заедници.

Принципи на Повелбата за културен туризам се наведени 6 принципи.

- **Принцип 1.** Се додека домашниот и меѓународниот туризам е едно од најзначајните средства за културна размена конзервацијата треба да обезбеди одговорни и добро управувани можности за членовите на локалните заедници и посетителите за да го искушат и разберат наследството на заедниците од прва рака.
- **Принцип 2.** Врската помеѓу местата богати со наследство и туризмот е динамична и може да вклучува конфликтни

вредности. Треба да биде управувана на одржлив начин за сегашните и идните генерации.

- **Принцип 3.** Конзервацијата и Туристичкото планирање на местата богати со културно наследство треба да осигуруваат дека искуството на посетителите ќе биде вредно, задоволително и пријатно.
- **Принцип 4.** Локалните заедници и локалните жители треба да бидат вклучени во изготвувањето на туристичките планови, заштитата и конзервацијата на туризмот.
- **Принцип 5.** Туристичките и конзерваторните активности треба да донесат користи за домашните - локалните заедници.
- **Принцип 6.** Туристичките промотивни програми треба да ги заштитат и зголемат природните и културните карактеристики на наследството.

ИКОНОМОС и Светската Туристичка Организација, ги делат посетителите на културните вредности во следните категории:

- **Стручен посетител** – се стручни луѓе што доаѓаат со одредена цел во местото со културно наследство. Тие претходно припремени и добро ги познаваат вредностите на конкретното место. Овие посетители зафаќаат само мал сегмент од туристичкиот пазар.
- **Вообичаен посетител** – се најбројни посетители што доаѓаат на местото зошто дознале за местото преку различните видови на туристичка промоција, и можат да имаат мали претходни познавања за местото. Но бараат добра и разбирлива презентација за вредностите на културното наследство.
- **Студенти** – студенти, учениците, се бројни посетители на местата со културно наследство во зависност од нивното образование се припремаат нивото и акцентите на презентација. Доаѓаат во големи групи и не треба да се мешаат со другите видови на посетители.
- **Случаен посетител** – се посетители кои случајно се нашле на местото како дел од пошироки туристички тури. Тие не се интересираат за културните вредности и гледаат што побргу да го напуштат местото.

Според Мек.Кечер во трудот „Кон класификацијата на туристите во културниот туризам“, дава пет видови туристи со јасно дефинирани критериуми: место за доаѓање – важност (централитет) на културните вредности во донесувањето на одлуката за туристичка посета; степен на доживување – капацитет за прифаќање и создавање на вредностите што ги нудат. Петте видови на туристи се:

- **Турист намерник** – се карактеризира со висок централитет (важност) и длабоко доживување (разбирање). Кај овие туристи културните вредности сее главни мотиви за туристички посети.
- **Турист разгледувач** – се карактеризира со висок централитет и површно доживување, културните мотиви доминираат во донесувањето на одлука за посета, но поради одредени

причини не е во можност до крај да ги спознае културните вредности што му се нудат.

- **Површен турист** – се карактеризира со скроман централитет и површно доживување. Кај овие туристи културните вредности немаат влијание врз донеувањето на одлуката, а доколку посетат места со културно наследство тие не се длабоко инволвирани во спознавањето на вредностите.
- **Случаен турист** – се карактеризира со мал централитет и површно доживување. Овој турист не донесува одлуки за туристички патувања базирани врз културните вредности и не се интересираат за културните знаменитости.
- **Турист откирвач** – се карактеризира со низок централитет и длабоко доживување. Овој турист не формира одлука базирана врз атрактивноста на културното наследство тој активно се вклучува во откирвањето и спознанието на културните вредности.

7. Формирање и презентација на туристичкиот производ

Процесот на фирмирањето на туристичкиот производ базиран на културните вредности е сложен проблем. Во туристичкиот пазар не е доволно само да понудиме аранжман или збир на вредни културни објекти кое треба да се посетат. Комплексната туристичка понуда подразбира детално разработен и развиен сложен систем на мотиви и модели формирани преку искомпонирани понуди на повеќе нивоа, во кои подробно се разработени сите сегменти – компоненти на туристичкиот производ.

За потребите на туризмот се формираат модели на презентација и интерпретација на наследството познати како „Патеки на наследството“ (Heritage Trails). Ваквите патеки во себе го опфаќаат културното и природното наследство. Всушност, патека на наследството е регионална мрежа на места со природно и културно наследство и туристичка опрема, концептирани околу јасно дефиниран туристички производ, со цел да се обезбеди интересен и разновиден туристички престој до една седмица.

„Патеката на наследството“ поврзува бројни различни видови на природни и културни вредности, туристичка опрема и активности. Целта на „патеката на наследството“ е да ги донесат туристите, привлекувајќи ги преку диверзитетот на можните доживувања. Туристите за време на престојот во регионот, можат да ги користат опциите кои им се понудени и да креираат сопствени патеки од изборот на опциите што му стојат на располагање.

Фази во формирање на „патеката на наследството“:

- проценка на вредностите – тим на експерти од различни области вршат проценка на вредностите од различни аспекти;
- капацитет – пресметување на квантитативните и квалитативните аспекти, како од физички така и од социјален аспект;

- просторно планирање – просторно и тематско поврзување и создавање на мрежа на врски помеѓу природните и културните вредности;
- маркетинг – анализа на туристичките пазари и одредување на целни пазари и групи на туристи;
- создавање на локални институции – обезбедување на правилен менаџмент и маркетинг, создавање на одговорни институции;
- промоција и интерпретација – изработка на разни публикации за презентација и промоција на „патека на наследството“;
- стандарди – обезбедување стандарди придружени кон туристичката опрема и во согласност со очекувањата на туристите.

Презентација на туристичкиот производ може да се изврши на најразлични начини, од разни аранжмани понудени во патничките агенции, преку учество на саеми, рекламирање во медиумите, организирање на јавни кампањи, трубини, претставување на билбордови, изработка на проспекти, флаери и разни други пропагандни активности.

8. Валоризација на културното наследство во просторните планови

Јасно дефинирање на процесот на туристичка валоризација на културното наследство во просторните планови. Анализата на туристичкото искористување на спомениците на културата можеме да го претставиме на две нивоа:

- ниво на просторно урбанистичка целина, и
- ниво на поединечна архитектонска градба или комплекс на градби.

Од најстри времина човекот бил свесен за својата зависност од средината каде што живеел. Со текот на времето започнал да ги доживува, интерпретира и да реагира на природните законитости, односно започнал да се вклопува со природата. Човекот како битие е со вроден нагон да создава вештачка средина, започнал да создава живеалишта, населби, градови. Градејќи ја модифицирал природната средина, создавајќи вештачки микроклимат. Природното ги прифаќа создаденото при што се добива нов квалитет, нова културна слика на животната средина. Индустријализацијата и развојот на новата технологија, му дава право на човекот да помисли дека е „господар“, а не составен дел од природата. Градот станува сцената на пронаоѓање и применување на новата технологија. Туризмот како човекова активност се одвива во рамките на средината – природна или создадена. Најзначаен сегмент каде треба да се анализира туризмот е градот (градовите). Во нив е концентрацијата на туристичките сервиси и туристичката опрема, автентични комплекси, сите видови на пристап и комуникации до атрактивните простори или објекти.

Изработката и усвојувањето на современите методи на валоризација на спомениците на културата од аспект на нивното

правилно вклопување во туристичката понуда на конкретното место или регион поминува низ четири фази. Фазата на точно определување на предметот на анализа; фаза на научна валоризација; фаза на потенцијална туристичка вредност и четврта фаза процес на туристичка валоризација.

Прва фаза, точно одредување на предметот на анализа, било да е тоа одделна градба, комплекс на градби или пак цело историско јадро на некој град или населба. Најзначаен дел во оваа фаза е инвентаризацијата, собирање и класификација на целокупната документација за објектот. Оваа постапка за извршуваат специјализирани Заводи за заштита, но може д се ангажираат и други стручни лица.

Втора фаза, научна валоризација на споменикот на културата. Основни аксиоми при научната валоризација се: стручната експертиза, признавањето на интегралните вредности на некоја историска градба во целост и во сите слоеви на неговиот развој, вклучувајќи го и денешниот; и општата вредност или комплексно солгедување на низата поединечни вредности – утилитарните, естетските, културно – историските вредности, вредностите од староста и раритет, оригиналност, едукативните, просторно-амбинеталните, материјалните и други вредности.

Резултатите добиени од научната валоризација на споменикот на културата се вкрстуваат со одредени критериуми значајни за нејзиното користење за туристички активности и тоа:

- **Локација** на споменикот на културата, во пошироки просторни констелации, во однос на веќе постоечки, оформен или предвиден туристички регион, зона или место, опремен со туристичка опрема (хотели, ресторани и сл.);
- **Пристап**, инфраструктурна поврзаност, со туристичката опрема но и со населените места;
- **Растојание** од туристичкиот пазар/глобална туристичка побарувачка, со две алтернативи – меѓународна вредност на градбата, комплексот или историското јадро; и градби со посромни вредности што немаат независна атрактивна туристичка сила;
- **Ограничувачки или негативни фактори**, неадекватни функции во непосредната околина што го нарушуваат амбиентот; економски деградирана непосредна околина; нерамнотежа во демографско-социјалната структура во околината; нарушена еколошка рамнотежа; близина на воени објекти итн.

Трета фаза, потенцијална туристичка вредност на споменикот на културата. Општествената валоризација е став и обврска што ги прифаќа општествената заедница спрема заштитата на подрачјата и објектите со културно наследство. Верификувањето всушност значи одредување на мерки и активности, прогласување на категорија на објектот, проширување на мерки за заштита, степен на дозволени интервенции итн.

Четврта фаза, процес на туристичка валоризација на културното наследство се состои во временско и просторно усогласување на: апсолутната туристичка вредност на споменикот на културата; интегрална туристичка понуда на местото и регионот; предвидена насочена туристичка побарувачка кон споменикот на културата. Усогласувањето на овие три елементи треба да биде физибилити студија за начинот на туристичкото искористување на споменикот на културата.

Процесот на валоризација иако не е единствениот, сепак е најважниот предуслов за успешното инкорпорирање на спомениците на културата во комплексот на туристичката понуда.

Според ИКОМОС и СТО процесот на планирање за местата со културно наследство во правец на валоризација во културниот туризам се одвива според три фази:

- Инвентаризација на постоечките ресурси;
- Категоризација и евалуација на културните ресурси; и
- Одредување на приоритети што треба да се имплементираат во легислативата, финансирањето, опремата, заштитата, интерпретацијата и маркетингот на локалитетот.

9. Менаџмент на културното наследство

Менаџментот или управувањето со културното наследство во најголем дел е условено од правото на сопственост над истото. Дали сопственик на културното наследство е државата или приватно лице (разни приватни музеи, колекционери и др.). Сепак, како доминантен арбитер на културното наследство се јавува државата. Државата како директен сопственик на значајното културно наследство е обврзана да се грижи за истото. Менаџментот е продолжена врска со начинот и видовите на валоризација на спомениците на културата, односно на културното наследство. Управувањето или менаџментот на културното наследство непосредно зависи од директното финансирање, како и од приходите кои локалитетот ги остварува. Како најчести начини на финансирање на културното наследство се издвојуваат:

- **билети**, приходи кои се структурирани во зависност од сезоната, и видот на туристите;
- **лиценци**, за печатење на рекламен материјал, изработка на копии или сувенири и разновиден друг пропаганден материјал;
- **концесии**, локалитети кои се надвор од заштитената зона можат да постават туристичка опрема (продавници за сувенири, храна итн.);
- **закупнини**, поголем број од локалитетите, спомениците и сл. кои не се вбројуваат во групата на строго заштитени зони, можат да се дадат под закуп за одредени активности поврзани со некои туристички потреби (одржување манифестација, сместување, исхрана и сл.);
- **дозволи**, менаџерите на културната атракција можат да издаваат разни видови на дозволи за научни истражувања, за снимање на филмови, реклами итн.

Приватното менаџирање со културното наследство е во рацете на луѓето сопственици на разни приватни музеи, спомен соби и слично, лица кои со сопствени средства формирале разни видови музејски збирки (археолошки и етнографски збирки на носии, везови, предмети – садови, алати, орудија, оружја, накит, музички и други инструменти и сл.; колекционерски збирки на технички предмети – автомобили, мотори, радиоапарати; збирки на ситни предмети – филателија, разгледници, друг сите инвентар).

VI. КУЛТУРЕН ТУРИЗАМ И ВАЛОРИЗАЦИЈА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО МАКЕДОНИЈА

1. Видови и поделба на културните вредности и туризам

Република Македонија како земја со шареноликост на културните вредности, која грижливо води сметка за нивна валоризација во правец на развивање на културниот туризам.

Како најзастапени видови на културни вредности и културен туризам можеме да ги издвоиме: археолошкиот, манастирскиот или религиозниот туризам, потоа музејски туризам и споменичен туризам.

Археолошки туризам, посета на добро организирани и уредени археолошки локалитети: Стоби, Хераклеја, Скупи, Стибера, Виничко кале, Баргала, Исар Марвинци, Самоиловата тврдина и други.

Религиски, манастирски туризам, посета и престој во манастири: Св. Јован Бигорски, Св. Јован Осоговски, Св. Јован Претеча, Св. Богородица – Трескавец, Св. Богородица Претиста, Св. Наум итн.

Музејски туризам, посета на разни видови музеи и спомен соби во државна и приватна сопственост (етнографски државни и приватни музеи, Природонаучен музеј, разни спомен соби и сл.).

Споменичен туризам, посета на индивидуални споменици, спомен обележја (плочи, чешми и сл.).

2. Туристичка валоризација на културното наследство

Со оглед на тоа дека културниот туризам во Македонија е во своја почетна фаза, ќе мора да се формира стручно тело: Агенција, Центар или Комитет. Ваквото стручно тело ќе мора да се раководи и развива преку низа зацртани критериуми и мерки според кои ќе мора да се раководат и да ги применуваат сите заинтересирани субјекти што ќе сакаат да ја развиваат оваа форма на туризам.

За секој споменик посебно, за секоја културна и друга манифестација која има елементи на културно наследство, треба да се изготви план за управување или менаџмент план, во функција на негово туристичко искористување. Стручното тело ќе треба да обезбеди инвентаризација, категоризација, стандардизација, вреднување, и осигура дека развојот на културниот туризам ќе се вклопува во зацртаните долгорочни стратегии во културата. Потоа, ќе мора да има важна улога и во контролата и мониторинг на спроведувањето на

предложените менаџмент планови, особено во делот на обезбедувањето на спроведување на пропишаните стандарди за заштита.